

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

З.А.ИЛҲОМОВ

ТАРИХ ФАНИ **МЕТОДОЛОГИЯСИ**

*

тадқиқот услублари ва терминларнинг
изоҳли луғати

Тошкент-2013

ТАРИХ ФАНИ МЕТОДОЛОГИЯСИ
(тадқиқот услублари ва терминларнинг изоҳли луғати)

Аннотация

Мазкур услубий қўлланмада талабаларнинг “Тарих фани методологияси” фанини ўзлаштиришда ёрдамчи қўлланма сифатида фойдаланиш мумкинлигини инобатга олган ҳолда энг асосий тадқиқот усуллари, фалсафий ёндашувлар, тарих фанида ва унинг тадқиқоти жараёнида кўп учрайдиган бир қатор терминлар ва илмий атамалар, уларнинг мазмуни ва изоҳли шарҳлари кўрсатиб ўтилган. Қўлланмани тайёрлашда бугунги кунгача мазкур фан соҳасида юртимизда ва ҳорижда нашр этилган адабиётлар, илмий мақолалар материалларидан фойдаланилди.

Тақризчилар: **М.М.Исҳоқов**, тарих фанлари доктори, профессор
С.Тураев, тарих фанлари номзоди, доцент
Ф.Исматуллаев, тарих фанлари номзоди
Н.С.Расулова, тарих фанлари номзоди

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети
Ўқув-услубий кенгашининг 2012 йил 13 декабрь 5-сонли йиғилиши
қарори билан нашрга тавсия этилган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихини ҳар томонлама холис ва илмий жиҳатдан мукаммал ва тарихий далилларга асосланган ҳолда ёритишга катта эътибор берилмоқда. Жаҳон тарихининг ажралмас бўлаги ва таркибий қисми ҳисобланган Ватанимиз тарихи ўзининг нафақат қадимийлиги, балки узоқ давом этган тарихий жараёнларининг жаҳон тарихий тараққиёти жараёнларига жуда катта таъсир этганлиги билан ҳам жаҳон илм аҳли эътиборини ўзига тортиб келмоқда. Айтиш мумкинки, Ўзбекистон сўзи тилга олинганда жаҳоннинг турли иқлимларида яшовчи ҳар қандай инсоннинг кўз ўнгида қадимий тарих гавдаланади. Бугунги кунда тарихни нафақат ўрганиш, балки уни илмий жиҳатдан асосланган далилларга таянган ҳолда, тарихий жараёнларнинг моҳиятини очиб беришда ҳаққонийлик тамойилларига асосланган ҳолда чуқур ва атрофлича тадқиқ этиш ҳамда энг тўғри илмий-хулосаларни тақдим этиш ҳар бир тарих тадқиқотчиси олдида турган энг муҳим вазифалардан биридир.

Тарих, тарихий ҳақиқат ва уни илмий жиҳатдан холислик асосида ўрганиш, айниқса уни ёш авлодга етказиб бериш бугунги тарих фани олдида турган энг долзарб масалалардан биридир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг таъкидлаб ўтганидек, - “Миллатимиз тарихи ҳақидаги ҳақиқат юртимизнинг фидойи, ўз йўлидан, маслагидан, сўзидан қайтмайдиган фарзандларига очилиши лозим. Билишимиз шарт бўлган саҳифаларни қунт билан варақлаш ҳаммамиз учун ҳам қарз, ҳам фарз”.¹

Тарих ва тарихий жараёнлар, сиёсий-тарихий вазият уларнинг рўй беришидаги асосий сабаб ва хусусиятларини илмий жиҳатдан тадқиқ этишда ҳар томонлама таҳлил қилиш тарихий ҳақиқатнинг

¹ Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ватан колсин. Т. “Ўзбекистон”, 1996. 92-б.

юзага чиқишида катта омил саналади. Айниқса, турли даврларда яратилган тарихий илмий асарларда муаллифларнинг тадқиқот масалаларига турлича ёндашувлари ва фикрлари, хулосаларнинг турличалиги, уларни илмий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиш ва тарихийлик, илмийлик ва ҳолисликка асосланган энг тўғри хулосаларни чиқариш бугунги кун тарихчи мутахассислари олдида турган муҳим вазифалардан саналади.

Республикамиз Президенти И.А. Каримов ўзининг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номи асарида тарихчиларимиз олдида бир қатор илмий назарий ва амалий долзарб муаммоларни тадқиқ этиш вазифасини қўйган эди². Бу масалалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарорида ҳам тарих фанининг бир қатор энг долзарб масалаларига, жумладан, Ўзбекистонда ўтроқ маданиятнинг вужудга келиши ва ривожланиши, ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи ва шаклланиш босқичларини тарихий манбалар асосида илмий концептуал тадқиқ этиш, ўзбек давлатчилигининг қўп асрлик тарихи ва шаклланишининг тарихий босқичларини тадқиқ этиш ва айниқса тарих илмини замонавий талаблар даражасида ривожлантириш масалалари алоҳида кўрсатиб ўтилди.³

Мазкур қўлланмада кўзда тутилган энг асосий мақсадлардан бири ҳам талабаларда тадқиқотчилик, илмий изланувчанлик малакаларини шакллантиришдан ва келажакда мутахассис сифатида мукамал тадқиқотларни амалга ошириш учун дастлабки тушунчаларни бериш этиб белгиланган.

Мазкур қўлланмада кўзда тутилган энг асосий мақсадлардан бири ҳам талабаларда тадқиқотчилик, илмий изланувчанлик малакаларини шакллантириш ва келажакда мутахассис сифатида мукамал тадқиқотларни амалга ошириш учун замин яратиш этиб белгиланган. Талабаларнинг “Тарих фани методологияси” фанини ўзлаштиришда ёрдамчи қўлланма сифатида фойдаланиш

² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 9.

³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 315-сон, 27.07.1998 йил.

мумкинлигини инобатга олган ҳолда мазкур қўлланмада энг асосий тадқиқот усуллари, фалсафий ёндашувлар, тарих фанида ва унинг тадқиқоти жараёнида кўп учрайдиган бир қатор терминлар ва илмий атамалар, уларнинг мазмуни ва изоҳли шарҳлари кўрсатиб ўтилган. Қўлланмани тайёрлашда бугунги кунгача мазкур фан соҳасида юртимизда ва ҳорижда нашр этилган адабиётлар, илмий мақолалар материалларидан фойдаланилди.

Қўлланма ва унда келтирилган материаллар юзасидан соҳа мутахассислари томонидан айрим эътирозлар ва баҳс-мунозарали фикрлар билдирилиши табиий. Бу эса албатта, тарих фани ва унинг тадқиқотлари борасида янада мукамалликка эришишга хизмат қилиши шубҳасиз.

ТАРИХ ФАНИ ТАДҚИҚОТ УСЛУБЛАРИ ВА ТЕРМИНЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

— * —

“Анналлар мактаби”

Абсолют (мутлак)

Абсолют (мутлак) ҳақиқат

Абстрактлик

Абстрактликдан (мавхумликдан)

конкретликка кўтарилиш (йўналтириш,

йўналтирилганлик)

Аёллар тарихи ва гендер тадқиқотлари

Анализ

Анализ - (таҳлил) қилиш

Аналогия

Аналогия (услуг сифатида)

Анахронизм

Апологетика

Археография

Археология

Атрибуция

А

“Анналлар
мактаби”

- “Йилномачилик мактаби”, қадимги Миср, Юнонистон, Рим, Хитой ва бошқа давлатларда мавжуд бўлган йилномалар асосида тарихни ёритиш

Абсолют (мутлак)

- (лотинча “absolutus”- шак-шубҳасиз, чекланмаган, чегараланмаган, мутлак) фалсафада: бутун мавжудотнинг азалий ва абадий ўзгармас бирламчи асоси ёки ҳар қандай мутлак нарса, ходиса.

**Абсолют (мутлак)
хақиқат**

Воқеликдаги, хақиқий билимнинг эмпирик тажриба ва назарий билишнинг хаққоний ва холис мазмунининг мослиги. Тарих фалсафасида хақиқат нарсалар хақидаги билимларнинг мослиги сифатида тушунилган (Аристотель), идеал объектларнинг мангу ва ўзгармас абсолют хусусиятлари (Платон, Августин), субъект тафаккурининг ҳис этиши (сезгирлиги, сезиши) билан мослиги (Д.Юм), ўз-ўзи билан тафаккур ва фикрлашдаги текширилмаган, далилсиз шаклларидаги (априори) мутаносиблик (И.Кант) каби тушунчалар ва қарашлар мавжуд. Замонавий мантиқ фанида ва фан методологиясида хақиқатнинг эътироф этилган тушунчаси воқеликдаги, хақиқий билимнинг хаққонийлик тушунчаси билан тўлдирилиши — яъни, хаққонийлик даражаси ва назариялар ҳамда фаразларнинг ишончсизлилик даражаларининг мутаносиблиги билан тўлдирилади.

Абстрактлик

**Абстрактликдан
(мавҳумликдан)
конкретликка
кўтарилиш
(йўналтириш,
йўналтирилганлик)**

мавҳумлик, фикрнинг мавҳумлиги

Объектнинг тадқиқот методи (услуги) бўлиб, абстрактлик (мавҳумлик)дан ва бир ёқламалик билимдан нисбатан конкретроқ (аниқ, тўлиқ, мукамал) илмий аниқлик тизими бўлган назарий фикрлаш (тафаккур)га томон билимларни ривожлантириб бориш.

**Аёллар тарихи ва
гендер
тадқиқотлари**

Тарихда аёллар хақида маълумотларнинг пайдо бўла бошланиши *феминизм*нинг шаклланиши билан боғлиқ ҳисобланади. Бироқ XX асрнинг 60-йиллари охирилари 70-йиллари бошларига келиб “аёллар

тадқиқотлари” пайдо бўлган бўлса, 80-йилларга келиб бу соҳада “гендер тадқиқотлари” деб ном олган предмет тармоғи шаклланди ва бунда асосан аёллар тарихининг *концептуал аппаратури* ўрганишга эътибор қаратила бошланди. Бу тадқиқотларнинг биринчи босқичидаёқ аёл тарихчиларнинг танқидий қарашлари биринчи ўринга чиқди. Уларнинг қатъий равишда таъкидлашича, эркаклар тарихшунослиги аёлларни тарихдан “ўчириб юборган” ва энг аввало бу бўшлиқни тўлдириш лозим, қолаверса жинслар орасида “тобёлик” ва “ҳокимлик” муносабатларини ҳам кўрсатиб бериш керак деб ҳисобладилар. XX асрнинг 80-йилларида маданий – тарихий тараққиётнинг маҳсули бўлган жинслар орасидаги нотенгликнинг ижтимоий хусусиятига урғу берган ҳолда тадқиқотлар амалга ошириш юзага келди. Гендер тадқиқотларининг асосий мавзулари оила ва никоҳ, уй ҳўжалиги ва бозор, ҳуқуқ ва сиёсат, дин ва таълим, маданият соҳаларига йўналтирилган.

Анализ

- таҳлил, объектив воқеликни илмий билиш, ўрганиш услуги.

Анализ - (таҳлил) қилиш

- тарихий ҳодисалар ва тарихий жараёнлар, уларнинг таркибий қисмлари, жараёнлар ва уларнинг таркибий қисмларининг ўзаро муносабатларини фикран қисмларга ажратган ҳолда ўрганиш жараёни. Анализ (таҳлил) га тескари жараён синтез бўлиб, билиш жараёнида бу икки тушунча бири-бири билан боғлиқ бўлади. Таҳлилий (анализ) жараён тарихий билиш жараёни ва вазибалари билан боғлиқлиги боис

илмий тафаккур ва илмий тадқиқот фаолиятининг муҳим омилларидан бири саналади.

- Аналогия** - ўхшашлик, тарих фанида ўхшашлик асосида хулоса чиқариш.
- Аналогия (услуг сифатида)** - ўхшашлик; тарих фанида ўхшашлиги асосида хулоса чиқариш, таққослаб, қиёслаб хулосага келиш, ҳодиса ва жараёнларнинг, даврлар ва босқичларнинг бирор жиҳатдан ўхшашлигига асосан (ёки фарқланиши) фикрлаш, хулоса чиқариш, таҳлил қилиш, тадқиқот объектидаги бирор-бир ўхшашлик асосида жараённинг бошқа жиҳатлари ҳақида ҳам хулосалар чиқарилиши мумкин. Тарихий жараёнларнинг алоҳида белгилари асосида бошқа тарихий жараёнлар билан боғлиқлиги ва ўхшаш жараёнларини аниқлаб ва қиёслаган ҳолда ўрганилаётган тадқиқот объекти билан боғлиқ тарихий жараёнлар ҳақида маълум хулосаларни кўрсатиб бериш.
- Анахронизм** - (юнон. Ана – тескари ва Chronos – вақт) бир даврда содир бўлган воқеалар ёки ҳодисаларнинг бошқа даврга тааллуқли деб қараш
- Апологетика** - диний ибора бўлиб, айрим ҳолларда тарих фанида ҳам қўлланилади ва кўр-кўрона ҳимоя қилиш маъносида тарихий воқеаларнинг ва жараёнларнинг барчаси олдиндан белгиланган ва маълум қонуниятларга асосланган ҳолда содир бўлади деган теологик тушунча.

- Археография** - ёзма манбаларни илк тавсифга олиш ёки уларни қидириб топиб, биринчи марта тавсифлаш, илмий муомалага олиб киришни назарда тутати
- Археология** - (юнон. Archaïos – қадимги, ва Logos – билим) инсоният тарихини моддий ашёлар ва инсон фаолияти излари ўрқали ўрганадиган фан. Археология алоҳида қадимги ашёлар ва бутун мажмуаларни археологик қазувлар ёрдамида ўрганади
- Атрибуция** - тадқиқот объектнинг ўзига хос белгиларини аниқлаш, методологияда - тарихшуносликнинг бир қисми бўлиб, турли манбаларнинг ўзига хос белгилари ва таркиби, ўзига хослигини (яратиш даври, муаллифлари, манба ва ундаги маълумотларнинг ишонарли ва ҳақиқийлиги, ижтимоий мансублиги, бошқа манбалар билан ўзаро боғлиқлиги ва бошқалар) ўрганиш ва аниқлаш, белгилаш.

Б

Бонистика

- Бонистика** - (фр. Bonistique) - ёрдамчи тарих фани соҳаси бўлиб, қоғоз пул белгиларини ўрганади, бон лар тарихий хужжатлар ҳисобланиб, нумизматика билан узвий боғланган.

В

Волюнтаризм

Волонтаризм

- *фалсафада* вокеликнинг негизи иродададир деб билувчи ва объектив тараққиёт қонунларини рад этувчи идеалистик йўналиш. *Психологияда* иродани психик ҳаётнинг асосий омили деб қараш. *Тарих фанида* эса тарихий тараққиётнинг объектив қонунлари билан ҳисоблашмай, ўзбошимчалик билан иш тутиш. **Волонтаристларнинг таъкидлашича**, инсон тарихни ижод қилувчи, уни шакллантирувчи омилдир, инсон тарихий жараёнда ўзига зарур ва ўзи хоҳлаган жамиятни барпо эта олиши мумкин деб ҳисоблайдилар.

Г	Гендер таҳлили Генеалогия Генетик услуб Геральдика Гипотеза (фараз)
---	---

Гендер таҳлили

- гендерни ўрганишга йўналтирилган услублар мажмуи бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади:
1. Муаммоли гуруҳларни аниқлаш.
 2. Аниқланган гуруҳлар таркибидан муаммога алоқадорлиги даражасига қараб кичик гуруҳларни ажратиш.
 3. Турли ижтимоий гуруҳлар тажрибалари кесимида муаммоли вазиятларни бошқариш омилларини аниқлаш ва таҳлил этиш.
 4. Муаммонинг ечимини топилишида зарур бўладиган

стратегиялар, ресурслар ва институционал ўзгаришларни аниқлаш.

Гендер тахлилини амалга ошириш жараёнида бир қатор услублардан ҳам фойдаланилиб, улардан бири **картографиялаштириш** (тадқиқотчи томонидан қўйилган муаммонинг ечимини топишда тадқиқотнинг кейинги босқичларини тахлил қилиш учун тадқиқот объекти атрофидаги воқеликнинг индивидуал картасини таркибий тадқиқот объекти сифатида яратиш) *дир.*

Генеалогия

- Генеалогия (юнонча genealogiya – шажара, **Geneos** - авлод ва **Logos** – билим) ёрдамчи тарих фани соҳаси бўлиб, авлоднинг (сулоланинг) келиб чиқиши, уруғ ва оилаларнинг келиб чиқиши, айрим шахслар тарихи ва қариндошлик алоқаларини ўрганади. Унинг амалий соҳаси шажаралар тузишдир.

Генетик услуб

- генезис (келиб чиқиш) билан боғлиқ бўлган, келиб чиқишини (генезисини) ўрганадиган услуб бўлиб, тарихий жараёнларнинг келиб чиқиши, воқеаларнинг шаклланишидаги ўзаро боғлиқлик ҳолатларини ўрганиш нуқтаи-назаридан тарихий тадқиқотларни амалга оширишда қўлланиладиган тадқиқот услуби. Бу услуб тарихий тадқиқотларда тарихий жараёнларнинг келиб чиқишини тадқиқ этиб, тадқиқот йўналишини ўтмишдан бугунги кунга томон йўналтиради. Бунда генетик услуб ўтмишдан бугунги кунгача содир бўлган тарихий жараёнларнинг келиб чиқиши,

ривожланиб бориши ва кейинги ҳолатларига ўтиши жараёнларини воқеаларнинг келиб чиқиши сабабларини аниқлашга эътиборни қаратган ҳолда амалга оширади.

Геральдика

- **(Heraldry)** - ёрдамчи тарих фани соҳаси бўлиб, рамзлар, нишонлар, герблар, композицияларнинг алоҳида белгиларини ўрғанади, шунингдек уларнинг ўзига хос тарихий манба сифатида ўрғанади.

Геральдика атамаси лотинча «heraldus» – жарчи сўздан келиб чиққан. Полякча «herb», немисча «erbo» атамалари мерос ва меросхўр маъноларида қўлланилган. Геральдика герблар ва улар ҳақидаги билимлар тизимидир. Герб бирон бир мамлакат ёки ҳудуднинг сиёсий ва тарихий характердаги ғоялари мажмуасини, ўзига хос табиий ва ҳўжалик хусусиятлари, табақавий тавофулларини, шахс, уруғ ва бошқаларнинг шажараларини ифодаловчи алоҳида рамзий белгидир.

Геральдика моддий маданият ёдгорликларини: герб, тамға, муҳр, нишонларни ҳамда гербли ва рамзли ёзма манбаларни ўрғанади, миллий анъаналар, ижтимоий хусусиятлар, мамлакатлараро иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрғанишга ёрдам беради. Герблар тарихий билимларнинг кўплаб соҳалари: дипломатия, сфрагистика, нумизматика ва бошқаларда ўзига хос манба вазифасини бажаради. Геральдика вужудга келган иттифоқлар, ҳудудий ўзгаришлар, сулолавий никоҳларни акс эттирган ҳолда сиёсий тарих ҳақида, ҳукмрон табақа ўртасидаги демографик жараён ва

бошқалар тўғрисида қимматли маълумотлар бера олади. Нафақат сиёсий ва ижтимоий тарих соҳасида, балки ўрганилаётган даврнинг психологик муҳитини қайта тиклашда ҳам геральдик материаллардан самарали фойдаланиш мумкин. Масалан, ўрта асрлар хроникаси, сиёсий ва бадий адабиётида герблар тавсифи кўп учрайди. Улар умуман ўша давр менталитети ёки турли тоифалар менталитетига хос бўлган хусусиятларни ҳам ўзида акс эттиради

Гипотеза (фараз)

- (юнон тилида hypothesis – асос, тахмин, мўлжал, гумон, “һурó” – тагида, пастда, остида, “thesis” – ҳолат, яъни бирон-бир воқеанинг асосида ётувчи – сабаб ёки моҳият). Билиш назариясида у ёки бу тарихий жараён ёки воқеа ва ҳодисалар ҳақида тахминларни мулоҳаза қилиш ва ҳукм чиқариш шаклида ифодалаш. **Илмий фараз** - тарихий жараёнлар ёки ходисаларнинг қонуниятлар ёки сабабиятлар орқали боғлиқлигини тахмин қилиш. Ҳар қандай илмий фараз билишга бўлган эҳтиёжни акс эттирувчи, яъни билмасликдан билишга (билимсизликдан билимга) йўналтирилган билишга оид саволдан бошланади. Фараз илмий бўлиши учун қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Текшириш ва аниқлаштириш имконияти мавжуд бўлиши керак, яъни тадқиқот жараёнида дедукция йўли билан ажратиб олинган тарихий ҳодиса ёки жараён оқибатини тажрибалар натижасига кўра, кузатишларга асосан, мавжуд фактик

- материалларга асосан текшириш имконияти мавжуд бўлиши лозим.
2. Олдиндан кўра била олиш кучига эга бўлган етарли даражадаги умумийлик касб этиши, яъни жараённинг содир бўлишидаги ҳодисаларни тушунтириб беришгина эмас, балки у билан боғлиқ барча ҳодисаларни тушунтириб бера олиши ва айтиш вақтида номаълум бўлган ҳодисалар ҳақида ҳам хулосалар чиқариш учун асос вазифасини бажариб бериши керак.
 3. Мантиқий жиҳатдан бир – бирига зид мазмунда бўлмаслиги керак.

Д	Дедуктив-интеграл моделлаштириш Дедукция Детерминизм Диалектика Диахрон услуб (даврлаштириш услуби) Диний тарих Дипломатия (дипломатика) Дипломатия тарихи Дисперсия
---	--

Дедуктив-интеграл моделлаштириш - воқеларнинг хусусиятлари ва кўламадан ҳосил бўлган умумий тушунчалар ва хулосалар ёрдамида тадқиқотчи тасавурида тарихий жараёни таркибий жиҳатдан шаклини шакллантириш.

Дедукция - (лотин тилида “deduction” – ажратиб олиш, юзага чиқариш) мантиқий қонуниятлар асосида бир фикрдан

иккинчи бир фикрни ажратиб олиш, шакллантириш, умумий ҳолатдан хусусий хулосаларга келиш, хусусий хулосалар чиқариш. *Дедукция* – тарих фанида умумий воқелик таркибидан алоҳида хусусий жиҳатларни (воқеликларни) ажратиб олиш. Умумий ҳолатдан хусусий хулосаларга келиш ёки хусусий хулосалар чиқариш

Детерминизм

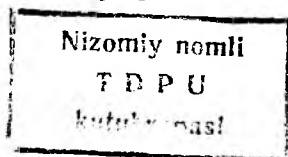
- (лотин. “аниклайман”) – моддий ва маънавий олам ҳодисаларининг объектив қонуниятли ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлиги, нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишлари ҳақидаги фалсафий таълимот. Нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишлари ҳақидаги материалистик таълимот Детерминизмнинг марказий ўзагини сабабиятнинг, яъни ҳодисалар ўртасида бир ҳодиса (сабаб) муайян шароитларда муқаррар равишда бошқа ҳодисани (оқибатни) келтириб чиқарадиган алоқадорлик мавжудлиги ҳақидаги қоида ташкил қилади. Детерминизмнинг акси *индетерминизм* бўлиб, у умуман сабабиятни ёки лоқал унинг умумий хусусиятини тан олишни рад этади. **Тарих фанида детерминизм (сабабийлик) тамойили** француз ва немис олимлари томонидан илгари сурилган. Улар тарих фақат тасодифлардан иборат деган ғояга қарши чиққанлар. Сабабийлик тамойили тарихий воқеликнинг ўз сабабига эгалигига эътибор беради. *Детерминизм*

(сабабийлик) тамойили тадқиқотчининг эътиборини тарихий ходисалар ва воқеаларнинг шартли равишда ўзаро бир-бирига боғлиқ равишда содир бўлишига қаратади. Бу тамойилга кўра барча воқеалар ва ходисалар ўзаро бир-бири билан боғлиқ равишда содир бўлади ва бир-бирига таъсир кўрсатади. Айрим тарихчилар сабабийлик тамойилини тан олмайдилар, чунки тарихий воқеаларнинг сабабини очиб бериш жуда мураккабдир.

Диалектика

(юнон тилидан "dialektike (technē)" - бахслашиш, суҳбатлашиш, мулоқот санъати). **Диалектикада** мавҳумлик кенг маънода билимнинг "қашшоқлиги", бир томонламалиги, конкретлик эса унинг тўлиқлиги, мазмундорлиги сифатида тушунилади. Шу маънода мавҳумликдан (абстрактликдан) конкретликка ўтиш илмий билиш жараёнининг умуман олганда кам мазмунли билимдан кўпроқ мазмунли билимга ҳаракатини билдиради. Тарих фалсафасида диалектиканинг турли талқинлари илгари сурилган: **диалектика**

- Турмушнинг абадий шаклланиб бориши ва ўзгариб туриши, беқарорлиги ҳақидаги билим (Гераклит);
- Мулоқот санъати, фикрлар қарама-қаршилиги орқали ҳақиқатга эришиш (Сукрот);
- Нарсаларнинг юксак моҳиятини (идеаллигини) англаш мақсадида таркибларга ажратиш ва тушунчаларнинг алоқадорлиги ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлигини

- шакллантириш услуби (Платон);
- Қарама-қаршиликларнинг бир-бирига мос келиши, ўхшашлиги ҳақидаги илм (Н.Кузанский, Ж.Бруно);
 - Инсон онгидаги тўлиқ ва абсолют (мутлақ) ҳақиқатни билишга интилиш жараёнидаги зиддиятлар ва қарама-қаршиликлардан қоча олмаган ҳолдаги чалкашликларга сабаб бўладиган иллюзиялар (борликни, воқеликни нотўғри идрок қилишдан ҳосил бўлган сохта тушунча, тасаввурлар)ни йўқ қилиш (И.Кант) ва бошқалар.

Диахрон услуб (даврлаштириш услуби)

- тарихий тадрижийлик асосида тадқиқотнинг амалга оширилиши, тарихий воқеларни кетма-кет, босқичма-босқич ривожланиши бўйича тадқиқот амалга оширилади.
- Вақт бўйича жараёнларнинг энг аҳамиятли хусусиятлари, янги босқичларнинг, даврларнинг шаклланиш ҳолатлари аниқланиб, жараёнларнинг бошланиш давридаги ва якуний давридаги ҳолатлари солиштирилиб, таққосланади, тараққиёт ва ривожланишнинг умумий йўналишлари аниқланади. Даврларнинг аҳамиятга молик жиҳатларини аниқлаш учун даврлаштириш мезонларини аниқ ва равшан белгилаб олиш ва бунда албатта жараённинг содир бўлишидаги объектив шароитлар ва жараённинг ўзини инobatга олиш зарур. Даврлаштиришнинг бир мезонини бошқа бир мезон билан алмаштириш мумкин эмас. Айрим ҳолларда у ёки бу воқеа ва жараён ёки босқичнинг бошланиш санасини аниқ кўрсатиш имконсиз бўлиб қолади, чунки

жамиятдаги барча жараёнларнинг чегаралари ҳаракатланувчи ва айна вақтда шартли ҳолда белгилангандир. Бу тадқиқот жараёнида барча жараёнлар ва воқеаларнинг турли хусусиятларга эгаллиги, бир тахлитда содир бўлмаслиги ва вақт нуқтаи-назаридан келиб чиққан ҳолда уларни аниқ бир “қолип”га солиб чегаралаб қўйиш мақсадга мувофиқ эмас ва тарихчи тадқиқот жараёнида бу жиҳатларни албатта инобатга олиши зарурдир. Қачонки бир нечта тизим ва мезонлар мавжуд бўлиб, улар тадқиқотга жалб этилса, тарихий билиш жараёнининг қўлами ва мазмунан бойлиги ҳам ортиб боради.

Диний тарих

- Тарих фани соҳалари ва тармоқлари орасида энг дастлабки юзага келган тармоқлардан бири диний тарих саналади.. Диний соҳа ва жамият ҳаётининг бу соҳа билан боғлиқ жиҳатларига етарли баҳо берилмаслиги умумий ҳолатнинг нотўғри талқинига сабаб бўлади. Айна вақтда бу соҳанинг икки муҳим жиҳати борки, буни тарихчилар теология йўлидан бориш (ёки воқеликка диний нуқтаи-назардан ёндашув) ёки аксинча диний ғояларни буткул инкор қилиш, деб кўрсатадилар. Ҳаттоки Европа тарихчиларида бирор-бир динга эътиқод қилувчи тарихчи тарихий жараёнларни яхши тушунади, деган тушунча ҳам шаклланган эди. Бироқ бу тушунча ўзини оқламади ва бугунги кунда диний тарихга (дин тарихига) интеллектуал тарих ва ижтимоий тарихнинг ажралмас бир қисми сифатида ёндашила бошланди ва айна вақтда

тарихчи аввалги даврлар тарихини ўрганиш жараёнида бу соҳага оид маълумотларни ҳам эътиборга олиши керак бўлади.

**Дипломатия
(дипломатика)**

- (юнон. *диплома* – икки букланган қоғоз; хужжат) расмий хужжатларни ўрганувчи ва таҳлил қилувчи билим соҳаси. **Дипломатика** тарих фани соҳаси бўлиб, ҳуқуқий актлар, хужжатларнинг шакли ва мазмунини ўрганади

Дипломатия тарихи

- Дипломатия тарихининг шаклланиши ва мукамаллашиб бориши ҳам тарихий тадқиқотларнинг илк кўринишларида учрайди. Бунда асосан тарихчилар томонидан қироллар, шохлар, хонлар, дипломатлар ва элчиларнинг ўзаро алоҳида музокаралари тарихини ёритишга асосий эътибор қаратилган. Кейинчалик дипломатия тарихи соҳасига аста-секин янги тушунчалар кириб кела бошлади ва энди тадқиқот жараёнида иқтисодий ва ижтимоий аҳволнинг ҳам ҳолатига эътибор қаратила бошланди. Халқаро муносабатлар тарихи шакллангач эса давлатлар тизимига ва тузилиши жиҳатларига ҳам алоҳида эътибор қаратила бошланди. XX аср охирларига келиб у ёки бу халқларнинг ўзига хослиги муаммолари тадқиқот жараёнларига аралаша бошлади. Бунда халқларнинг ўзига хос бебаҳо тарихий меросини яхши англаш мақсадида уларнинг менталитетига, маданиятшунослигига алоҳида урғу берила бошланди. Халқларнинг ўзаро бир-бирини яхши тушуниши ва англашини кучайтириш мақсадида тарихчиларнинг тадқиқотлар

жараёнидаги ўзаро ҳамкорлиги ҳам йўлга кўйилган.

Дисперсия

- ёйилиш, ажралиш, бўлиниш, парчланиш. Тарих фанида тарихий жараёнларнинг таркибий қисмларга ажратиб ўрганиш

Ё

Ёрдамчи тарих фанлари

Ёрдамчи тарих фанлари

- тарих фанига алоқадор, тарих фанининг аниқ бир соҳасини ўрганадиган, аниқ мазмунга эга бир қатор фанларнинг умумлаштирилган номланиши бўлиб, уларнинг орасида энг йириги манбашуносликдир. Қолган ёрдамчи тарих фанлари 2 қисмга бўлинади:

1. Турли манбаларни ўрганадиган, бироқ айни вақтда тарих фанида аниқ бир соҳа бўйича ўзига хос вазифани бажарувчи фанлар, яъни **археография**, **архившунослик**, **генеология** (шажара), **метрология** (ўлчовлар ҳақидаги фан), **палеография** (қадимги кўл ёзмаларнинг хати ва ташқи кўринишларини ўрганувчи фан, шунингдек унинг тармоқлари – **эпиграфика** (қадимги ёзувларни ўрганадиган фан) ва **папирология** (папирус қоғозига ёзилган қадимий кўл ёзмаларни ўрганувчи фан)), **текстология** (матншунослик), **хронология** (муайян бир вақтдан бошлаб тарихни ҳисоблаб бориш ҳақидаги фан, воқеаларнинг тарихи,

вакти кетма-кет кўрсатиб тузилган жадвал ёки ёзилган рўйхат).

2. Алоҳида манбаларни тадқиқ этувчи ва айни вақтда уларнинг мазмуни, шакли ва хусусиятларини ҳар томонлама ўрганувчи фанлар, яъни *геральдика* (муҳрларни ва нишонларни ўрганувчи фан), *дипломатика*, *нумизматика* (қадимги танга пуллар ва нишонларни ўрганувчи фан), *бонистика* (қоғоз пулларни ўрганувчи фан соҳаси), *фалеристика*, *сфрагистика*.

И

Идеал
Ижтимоий тарих
Ижтимоий фанлар
Иқтисодий тарих
Индукция
Интеграл
Интеллектуал тарих
Интерпретация
Интуиция

Идеал

- баркамол, мукаммал.

Ижтимоий тарих

- XIX асрдан бошлаб тарихчилар томонидан тарихий тадқиқотларда оддий одамлар ва халқнинг аҳволини ўрганишга эътибор қаратиш бошланди. Марксизм таълимотида ишчилар табақаларини ўрганишга асосий эътибор қаратилди. XX асрга келиб, “анналлар мактаби” ижтимоий тизим ва жараёнларни ўрганишга киришди. XX асрнинг 60-

йилларида Э.Томсон томонидан ишчилар табақасининг келиб чиқиш тарихининг ўрганилиши тарихий тадқиқотларда фанлараро ёндашувнинг имкониятларини кўрсатиб берди. Оила тарихи, аёллар тарихи ўрганила бошланди, одамларнинг кундалик фаолияти ва шахсий ҳаётини ўрганишга эътибор кучайди. Бироқ XX асрнинг 80-йиллари иккинчи ярми охирларига жамият ҳаёти тарихини ўрганиш жараёнида кўпгина соҳалар эътибордан четда қолдирилиб, асосан синфий кураш масалаларига асосий эътибор қаратилиб, тарихнинг бир томонлама ўрганилишига йўл қўйилди. Шунингдек бу жараёнлардаги бир тизимлилиқ ҳам жамият ҳаётини ҳар томонлама ва атрофлича тадқиқ қилишга имкон бермади. XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб жамият ҳаётини ўрганишдаги тарихий тадқиқотларда бундай ёндашувлар инкор қилиниб, уни ҳар томонлама тадқиқ этишга киришилди.

Ижтимоий фанлар - **(Social sciences)** – инсоният ва жамиятнинг ҳаётини турли йўналишларда (соҳаларда) ўрганадиган фанлар мажмуи.

Иқтисодий тарих - Жамият ҳаёти ва тараққиётининг иқтисодий соҳа билан боғлиқ жиҳатларини ўрганади, статистиканинг пайдо бўлиши билан фаол ривожлана бошлаган. Бугунги кунда математик моделлаштиришдан кенг фойдаланилади. Тарихчи **монетаризм, лассеферизм, Д.Кейнс назарияси** ва бошқа билимларни билмасдан туриб тадқиқотларни олиб бориши самара бермайди. Тарихчи бундай соҳа тадқиқида одамларнинг яшаш тарзи

ҳақида тўлиқ маълумот бера олиши мумкин бўлмаган жон бошига тўғри келувчи иқтисодий ишлаб чиқариш ҳақидаги маълумотлар каби фақатгина иқтисодий таҳлил билангина чекланиб қолмасдан, демография, социология кабиларни ҳам иқтисодий соҳа тарихини ўрганишга жалб эта олиши керак.

Индукция

- (лотинчада “inductio” - хулоса чиқариш, муайян бир фикрга келиш; хулоса, натижа, якуловчи фикр); далиллардан (фактлардан) айрим фаразларга қадар хулосалар чиқариш, фаразларга йўналтирилган хулосаларни шакллантириш. **Индукцияни** икки жиҳати, хусусиятига қараб бир-биридан фарқланади. Яъни биринчиси **тўлиқ индукция** бўлиб, умумлаштириш якуний хулосага эга бўлган далилар соҳаси билан умумлаштирилади, иккинчиси **тўлиқ бўлмаган индукция** бўлиб, тўлиқ якуний хулосаларга эга бўлмаган ёки охири йўқ далилар соҳаси билан умумлаштирилади. **Индукциянинг** икки тури мавжуд бўлиб, биринчиси **оммабоп**, умумий (**энумератив**) бўлиб, ҳисоблаш, санаб ўтиш йўли билан ҳосил қилинади, бунда ҳодисаларнинг сабаб-оқибатлилики боғлиқлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд бўлмайди; иккинчиси **илмий индукция (элиминатив)** бўлиб, истисно йўли билан ҳосил қилинади, ҳодисаларнинг сабаб-оқибатлилики боғлиқлиги ҳақидаги маълумотлар хулосалар чиқаришга йўналтирилган мазмунда акс эттирилади.

Интеграл

- Тарих фанида кичик тарихий жараёнлардан, уларнинг йиғиндисидан умумий жараённи шакллантириш ва уни хулосалаш

Интеллектуал тарих

- Интеллектуал тарих дастлабки вақтларда йирик мутафаккирларнинг ғоялари тарихи сифатида ривожланиб келди. Кейинроқ эса кўплаб ғояларнинг аксариятини ташкил этувчи ва ўзини оқламаган ва ҳаётга кириб бормаган бундай ғояларни ўрганиш зарурияти борми, деган савол пайдо бўлди. Тарих фанида постмодернистлар қарашлари ва тадқиқотлардаги ёндашувларининг шаклланиши ва тараққий этиб бориши билан интеллектуал тарих ҳам янгиланиб борди. Натижада интеллектуал тарих ўз тадқиқот кўламлигини кенгайтириб бориб, тадқиқотлар жараёнида тарихий воқеликка диний ва айни вақтда илмий қарашларни, турли вақтларда содир бўлган касалликлар ва уларнинг келиб чиқиши ва оқибатлари ва бошқа шу кабиларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратмоқда. Айни вақтда йирик мутафаккирлар ва уларнинг фикр ва ғояларига, улардан қолдирилган матнлар, турли даврларнинг тилшунослиги каби соҳаларга ҳам қизиқиш ортиб бормоқда.

Интерпретация

- (лотинчада “interpretatio”) шарҳлаш, изоҳлаш, тушунтириб (изоҳлаб) бериш, талқин қилиш. **Интерпретация** бир неча маънода келтирилади:

1. **Кенг маънода** – шарҳлаш, тушунтириш, нисбатан тушунарли бўлган тилга таржима қилиш
2. **Махсус маъноси** - мантикдаги ва математикадаги абстракт (мавхум) тизимлар учун моделларни тизимлаштириш.

Тарих фанида тадқиқотлар жараёнида ҳамда манбашунослик соҳасида нисбатан кўпроқ қўлланилади ва шарҳлаш,

изоҳлаш, тушунтириб (изоҳлаб) бериш,
талқин қилиш вазифаларининг
бажарилишини англатади.

Яна қаранг: *Манбани
интерпретациялаш.* *Манбанинг
танқидий таҳлили* (манбашунослик
таҳлили)

Интуиция

- ички ҳис, сезги, сезгирлик, тажриба ёрдамидан ташқари бевосита мувоқабат йўли билан ҳақиқатни билиш мумкин деган тушунча.

Квантатив тарих
Классификация - таснифлаш
Конкретлик
К **Конкретлик (конкрет)**
Контент - таҳлил
Концепция
Корреляцион

Квантатив тарих

- («quantity» - миқдор) – тарихий тадқиқотларда миқдорий (математик) услубларнинг қўлланилиши ва тарих фани тармоқлари бўйича хулосаларга эга бўлиш билан боғлиқ тушунча

Классификация - таснифлаш

- Тарихий жараёнларни, воқеаларни, ҳодисаларни, уларнинг бориши ва таркибий қисмларини таснифлаш. Тадқиқот объектларини алоҳида жиҳатларига асосан (тури, шакли, даври ва бошқалар) ҳамда бошқаларининг моҳиятига таъсир этмайдиган умумий белгиларига асосан гуруҳларга ажратиш.

Классификациялашнинг яна бир шакли **типология** ҳисобланади.

Конкретлик

Конкретлик
(конкрет)

- аниқлик, фикрнинг аниқлиги
- (лотинчадан “concretus” – зичланган, тўлиқ) фалсафий категория бўлиб, икки маънода қўлланилади: яъни, бевосита маълумотнинг ўзи сифатида, илмий аниқлаштиришларнинг тизими сифатида, нарсалар (буюмлар) нинг моҳиятан алоқадорлиги ҳамда ўзаро боғлиқлиги ҳамда ҳодисалар ривожланишининг қонуниятлари ва тамойилларини аниқловчи сифатида тушунилади. Дилектикада конкретлик абстрактликка қарама-қарши маънода бўлади, назарий билиш ҳам абстрактликдан конкретликка йўналтирилган (кўтарилган) ҳолда амалга оширилади.

Контент - таҳлил

- Матнли маълумотлар мазмунини ижтимоий аънаналарни аниқлаш ва ўлчаш мақсадларидаги жиддий тадқиқот бўлиб, бу услуб бир қанча манбаларни баравар ўрганиш вақтида қўлланилади. Кўп ҳолларда тадқиқ этилаётган ахборотнинг дастлабки ўрганиш босқичида қўлланилади. Мазкур услубнинг ривожланиши социологик тадқиқотлар билан боғлиқ, бироқ **контент-таҳлил услуби** матнларни чуқур ўрганиш лозим бўлган барча жараёнларда қўлланилиши мумкин. **Контент-таҳлил услубининг** асосий мақсади - ўрганилаётган ҳужжатлардаги ахборотни ўрганиб, маълумотдаги ижтимоий контекстни аниқлашга йўналтирилган. **Контент-таҳлил услубининг устулик жиҳати** - тадқиқотчининг ўрганилаётган объектга таъсирини чеклайди, олинаётган маълумотларнинг юқори даражадаги

ишончлилиги (чунки хужжатларни бир неча бор қайта текширувлардан ўтказиш мумкин ва бошқа хужжатлар билан солиштириб кўриш имконияти бор), ижтимоий-психологик ҳодисаларни ўтмиш хужжатларига асосланган ҳолда тарихий нуқтаи-назардан ўрганиш имкониятининг мавжудлиги.

Контент-таҳлил услубининг имкониятлари:

- Устувор ижтимоий йўналишларни аниқлаш ва таҳлил қилиш
- Манбанинг энг нозик жиҳатларигача аниқлик киритиш имконияти
- Турли тушунчаларнинг такрорланиш даражаларини аниқлаш
- Матнда мавжуд хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда муаллифнинг манбани яратишдаги нуқтаи-назари, ёндашуви ва позициясига тадқиқотчининг эътиборини қарата олиш.

Контент-таҳлил услубининг тадқиқот босқичлари:

- Хужжатлар таҳлили учун дастурларни тайёрлаш (вазифалар, тушунчалар, фаразлар ва бошқ).
- Танловни шакллантириш
- Муайян аниқ таҳлилнинг усулларини ишлаб чиқиш
- Услублани текширувдан ўтказиш, унинг самарали эканлигига ишонч ҳосил қилиш
- Дастлабки ахборотларни йиғиш
- Тўпланган материалларни миқдорий таҳлил қилиш
- Қўлга киритилган натижалар ва хулосаларни интерпретациялаш

- Концепция** - лотин тилида “conceptio” – тушуниш, қарашлар тизими (системаси)) - тушунишнинг аниқ бир воситаси бўлиб, бирон-бир нарсанинг (предметнинг), ходисанинг, жараённинг моҳиятини тушунтириб бериш, изоҳлаш, талқин қилиш, уларнинг тизимли ёритиб беришнинг асосий нуқтаи-назари
- Корреляцион** - ўзаро боғлиқлик, боғланганлик, муносабатдорлик; тарих фанида воқеаларнинг ўзаро боғлиқлиги, ўзаро муносабатда бўлганлиги.

	Маданият тарихи
	Манбалар - Манба
	Манбани интерпетациялаш
	Манбанинг танқидий таҳлили
	(манбашунослик таҳлили)
	Манбашунослик
М	Мантиқ (мантиқийлик)
	Марксизм
	Метод
	Метод
	Методология
	Метрология
	Моделлаштириш
	Мукамал тавсифлаш услуби

- Маданият тарихи** - Маданиятшуносликнинг бир бўлими бўлиб, аниқ замон ва макон чегарасида мавжуд бўлган жамият маданиятини ўрганadi. Маданият тарихи тарихий тадқиқотларнинг анъанавий ва асосий тармоқларидан бири саналади. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, маданият

тушунчасининг ўзи бир неча талкида мавжуд бўлиб, кенг кўламли тушунча бўлганлиги сабабли, файласуфлар ва маданиятшунослар томонидан бу тушунчага аниқлик киритувчи ўнлаб таърифлар бериб ўтилган. Тарихчилар томонидан мадачият тарихининг тадқиқотлари жараёнида бундай тушунчаларнинг деярли барчасидан фойдаланиб ўтилганлигини тарихий тадқиқотларда кузатиш мумкин.

Бугунги кунда янги маданият тарихи шаклланган бўлиб, унинг асосини тил, матнлар ва нарратив тизимлар (семиотик ёндашув) ташкил этади. Янги маданият тарихи халқ маданияти ва элитар маданиятнинг бир-бирига қарама – қаршилигини инкор қилади. Бугунги кунда маданият тарихи билан шуғулланиш маданият фалсафаси ва маданиятшунослик соҳаларида бирмунча жиддий тайёргарлик ва билимларга эга бўлишни талаб этади. Айни вақтда янги ёндашувлар эса янги-янги натижаларни бериши шубҳасиздир. Кўпгина тарихчиларнинг фикрича айнан маданият тарихи тарихи синтезнинг асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин, ваҳоланки айнан ана шундай синтез воситасини шакллантириш ва асослаб беришга кўпгина авлод тарихчилари томонидан уринишлар бўлган.

Манбалар - Манба

- ўтмиш ҳақида ахборот ташувчилар. Инсоният ўтмиши ва жамият тараққиёти жараёнлари ҳақида маълумот берувчи ва уларни бевосита акс эттирувчи барча моддий ва ёзма маълумот берувчилар. **Манбалар** бир неча турли бўлиши

мумкин: *Ёзма (белгили) манбалар; Моддий манбалар; Этнографик манбалар; Халқ оғзаки ижодига оид манбалар; Лингвистик (тилишуносликка оид) манбалар.* Тарихий манбалар – ҳар қандай тарихий тадқиқотларнинг асосини ташкил қилади. Манбаларсиз ва уларни ўрганмасдан туриб жамият тараққиёти тарихини илмий билишни амалга ошириб бўлмайди. Манбаларнинг миқдори чегараланмаган (чексиз), бироқ уларнинг бугунги кунгача сақланиб қолган турли даврларга оид қисмлари ва ўша давр ҳақида маълумот берувчи миқдори бир хилда эмас. Давр қанчалик қадимий бўлса, манбалар миқдори шунчалик камайиб боради. Тарихий манбаларнинг барчаси шартли равишда 6 турга бўлинади: 1. *Ёзма манбалар.* 2. *Моддий манбалар.* 3. *Этнографик манбалар.* 4. *Лингвистик манбалар.* 5. *Оғзаки манбалар.* 6. *Кино (тасвирли) – фоно (овозли) – фото (суратли) манбалар.* *Манбаларнинг* таснифланиши, келиб чиқишини ва яратилишини ўрганиш, муаллифлари, ҳақиқийлиги ва ишонарлилиги, тўлиқлиги каби бир қатор жиҳатларини *манбашунослик* фани ўрганади.

**Манбани
интерпегациялаш**

- *Манбани интерпретациялаш* - бу шундай тушунчаки, бу жараёнида манбадаги конкрет фактлар (далиллар) ҳақида, ходисалар ва жараёнлар ҳақида айнан нималар (ёки қандай маълумотлар ва ахборот) хабар қилинмоқда эканлигини аниқлаш, манбадаги матн таркибидаги тўғри маънодаги ва кўчма маънода келтирилган фикрларни (маълумотларни) тўғри талқин қилиш, махсус атамалар,

ишоралар, ўхшатишларнинг маъноларини очиб бериш жараёнлари тушунилади.

Қаранг: манбанинг танқидий таҳлили (манбашунослик таҳлили)

Манбанинг танқидий таҳлили (манбашунослик таҳлили)

- **Манбанинг танқидий таҳлили** (манбашунос-лик таҳлили) икки қисмдан иборат бўлади:

1. Манбанинг асл нусха эканлигини аниқлаш (ташқи ёки текстологик (матншунослик хусусиятларига асосан) танқидий таҳлил (танқидий муҳокама этиш));
2. Манба таркибидаги мавжуд маълумотларнинг (ахборотнинг) ишончилигини аниқлаштириш (ички ёки хусусий тарихий танқид). Турли манбаларнинг манбашунослик таҳлили ўзига хос хусусиятларига эга бўлади (масалан, ҳужжатли манбалар оғзаки манбалар ёки ривоят ва афсоналарга қараганда турлича услубларда таҳлили этилади ва бошқалар).

Манбанинг асл нусха эканлигини аниқлаш учун қуйидаги вазифаларни бажариш кўзда тутилади:

1. Матнни аниқлаштириш
2. Манбани интерпретациялаш
3. Манбанинг яратилиши (келиб чиқшини) аниқлаш.

Манбанинг матнини аниқлаштиришда қуйидагилар вазифаларни бажариш кўзда тутилади:

- матнни ўқиб чиқиш ва унинг мазмунини англаш;
- манба матни яратилган вақтдан кейинги даврларда унга қўшимча

қилинган матнларни
(қўшимчаларни, изоҳларни,
маълумотларни) аниқлаштириш;
- қўшимча матнларнинг асл нусхадаги
матнларга бўлган муносиблик
даражаси ва муносабатини аниқлаш;
агар матн асл нусхага тегшли бўлмаса,
мазкур матннинг яратилиши тарихини
аниқлаштириш, манба матннинг
дастлабки нусхасини (кўринишини) ҳамда
муаллифга тегишли асл нусхасини тиклаш
ва бошқа шу кабиларни бажариш мақсадга
мувофиқдир.

**Манбани
интерпретациялаш:** бу шундай
тушунчаки, бу жараёнида манбадаги
конкрет фактлар (далиллар) ҳақида,
ҳодисалар ва жараёнлар ҳақида айнан
нималар (ёки қандай маълумотлар ва
ахборот) ҳабар қилинмоқда эканлигини
аниқлаш, манбадаги матн таркибидаги
тўғри маънодаги ва кўчма маънода
келтирилган фикрларни (маълумотларни)
тўғри талқин қилиш, махсус атамалар,
ишоралар, ўхшатишларнинг маъноларини
очиқ бериш жараёнлари тушунилади.

Манбанинг яратилиши (келиб чиқиши)
тарихини ўрганиш муаллифнинг номини
(атрибутиларини – ўзига хос алоҳида
махсус белгиларини) аниқлаш, манбанинг
яратилиши вақти, жойи ва шароитларини
ўрганишдан иборат. Манбанинг
яратилиши вақти ва жойи билвосита
хусусиятлари, палеография услублари,
метрология, дипломатика ва бошқа
ёрдамчи тарих фанлари хусусиятларига
асосланиб ҳулосалар (ҳукм) чиқарилган
ҳолда маълум даражада тахминий ҳам
бўлиши мумкин. Тахмин қилинган барча
хусусиятларнинг бир-бирига мос келиши

эса кўйилган вазифанинг бажарилганлигини билдиради. Атрибутлари – ўзига хос алоҳида махсус белгилари (мазмун, тили, баён этиш услуби, ёзуви, хуснихати) кўп ҳолларда ишончли бўлмайди ва улар ҳужатларга асосланилагн ҳолда ўз тасдиғини ёки исботини топгунига қадар вақтинчалик фаразлар деб ҳисобланиши мақсадга мувофиқдир. Тадқиқотнинг биринчи босқичи яқунларига асосан тадқиқотчи манбанинг асл нусха эканлиги (ёки асл нусха эмаслиги) юзасидан ўз хулосаларини бериши мумкин бўлади. Бироқ бунда вазифанинг маълум қисми бажарилмаган бўлади, яъни бу манбанинг ўзига хос алоҳида аломатларига ва белгиларига хос унсурларнинг тўлиқ равишда аниқланмаганлигидир.

Манбалар таҳлилининг кейинги босқичларида қўлланиладиган услублар манба таркибида мавжуд бўлган ахборотнинг хусусияти билан боғлиқ бўлади. *Ҳужжатли манбалар* (сиёсий ва ҳуқуқий мазмундаги ҳужжатлар) мазмун жиҳатдан исботга муҳтож эмас. Бироқ айни вақтда бундай ҳужжатларнинг ахборотга эга ва маълумот мазмунидаги айрим қисмлари (преамбула – шартномалар ёки халқаро битимларнинг кириш (изоҳ) қисмлари, кириш қисмида айрим тарихий воқеаларга тўхталиб ўтишлар кабилар) ҳам бўладики, уларни манбанинг ички танқидий таҳлил услуби ёрдамида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ҳужжатли манбанинг асл нусха эканлиги аниқлангач, тадқиқотчи унинг ижтимоий-маданий мазмундаги жиҳатларини очиб бериш керак. Шунингдек тадқиқотчи

манбанинг яратилишидаги аниқ шарт-шароитлар, яратилиши тарихи, хужжатли манба ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни ёки жараёнларга таъсирини ўрганиб, манба таркибидан ўзига (тадқиқот объектига) зарур бўлган маълумотларни (ахборотни) ажратиб олади.

Ҳикоя, баён мазмунидаги манбалар (йилномалар, мемуар - ёдномалар, публицистик матнлар ва бошқалар) нинг ишончлилигини аниқлаб олиш учта вазифанинг бажарилиши билан белгиланади:

- маълумотнинг юзага келишидаги шарт-шароитлар ва вазиятни аниқлаш;
- манба муаллифининг сиёсий қарашларини (сиёсий мансублигини) аниқлаш;
- аниқ баён этилган ахборотни текшириш.

Агар манба воқеа ва жараёнларнинг бевосита иштирокчиси ва жонли гувоҳи томонидан баён этилган бўлса, тадқиқотчи мазкур манба муаллифининг (ахборот берувчининг) тарихий жараённинг содир бўлиши вақтида қандай кузатиш ҳолатида ва иштирок этиш имкониятига эга бўлганлигини аниқлаштириши лозим.

Агар манба муаллифи ўзи гувоҳ бўлмаган ва бевосита иштирок этмаган воқеа ва ҳодиса ёки жараён ҳақида маълумот бераётган бўлса у ҳолда ахборот (маълумот) ўзлаштирилган манбани аниқлаш, маълумотларнинг (ахборотнинг) етказиб берилишидаги аниқлик ва мукамаллик (тўлиқ бўлиши даражаси) даражасини кўрсатиб бериш талаб этилади. Баён этиб бериш ва ҳикоя

килиш услубида яратилган манбаларнинг барчасини ўрганиш вақтида шуни кўриш мумкинки, аксарият ҳолларда бундай манбаларнинг ишончлилиги даражаси ахборот (маълумот) берувчининг дунёқараши, ўзига хуш келувчи маълумотларга урғу берган ҳолда бошқаларини чеклаши ёки четлаб ўтиши туфайли манбанинг объективлиги — ҳолислиги даражаси пасайиб кетади ва ишонарли бўлмаган манбалар қаторига кириб қолишига сабаб бўлади.

Муайян бир ғоя таъсирида ёндашиш очик-ойдин ҳолатда ёки бирон-бир воситалар (умумий ҳолатда баён этиш, аниқ ва равшан маълумот (ахборот) лар борасида ҳеч нарса демаслик (қайд этмаслик), умумий хусусиятлар оркали кўрсатиб бериш ва бошқалар) билан ниқобланган ҳолатда намоён бўлиши мумкин. Аниқ маълумотларни текшириш жараёнида мантикий таҳлил услубидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек текшириш жараёнида яна манбанинг таркибидаги маълумотларнинг ички қарама-қаршилиги ва мазмунридаги зиддиятлари ҳамда бошқа манбалардаги маълумотлар билан ҳам тафовутлари борлигини аниқлаш, агар бундай ҳолат мавжуд бўлса уларнинг сабабларини аниқлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Бир-бирига алоқадор бўлмаган ва яратилишида боғлиқ бўлмаган турли манбалардаги маълумотларнинг бир-бирига мос келиши манбаларнинг ишончлилигини тасдиқлайди.

Шу тариқа манбалар таҳлилининг иккинчи босқичида амалга оширилган тадқиқотлар натижасида тадқиқотчи

манбаларнинг ишончлилиги, асл нусха эканлигини аниқлаб, уларни тадқиқотга жалб этиши ёки аксинча, уларнинг ишончли эмаслиги аниқланган ҳолатда тадқиқот объекти мазмунидан келиб чиққан ҳолда уларни инкор қилиши мумкин. Тадқиқотга алоқадор барча манбаларни тадқиқ этиб бўлгач, тадқиқотчи энди уларнинг манбашунослик синтезини амалга ошириши, яъни қўлга киритилган маълумотларни умумлаштириши мумкин. Манбалар тўлиқлиги ва ишончлилиги даражасига кўра ҳамда яратилишидаги ўзаро алоқадорлиги даражасига асосан кетма-кет бир тизимга келтирилади. Тадқиқот мавзусига оид қўлга киритилган барча маълумотларни жамлаган ҳолда эса тадқиқотчи тадқиқот объектини ўрганишда манбаларнинг етарли бўлмаган қисмини аниқлайди ва бошқаларига асосланган илмий фараз ёрдамида уларни тўлдиради.

Манбашунослик

- тадқиқот манбаси ва у билан боғлиқ тушунчаларни ўрганадиган фан. Тадқиқот манбаларининг илмий жиҳатдан классификациялаш (таснифлаш) тамойилларини шакллантиради, манбаларнинг ички ва ташқи танқидий таҳлили асосларини, алоҳида гуруҳдаги, алоҳида хусусиятларга эга ҳамда алоҳида мазмундаги манбалар билан ишлаш услубларини ишлаб чиқади. Манбаларнинг таснифланиши, келиб чиқишини ва яратилишини ўрганати, манбаларнинг муаллифлари, уларнинг ҳақиқийлиги ва ишонарлилиги, тўлиқлиги каби бир қатор жиҳатларини илмий

жихатдан ўрганеди.

Мантиқ
(мантиқийлик)

- мантиқ илми, мантиқий фикр (фикрлаш), инкор қилиб бўлмайдиган мантиқ (мантиқан тўғри хулоса ёки фикр), ички (мантиқий) қонуният - воқеаларнинг ички қонуниятлар асосида (мантиқий боғланишда) кечиши, мантиқий хулоса, мантиқий изчиллик, мантиқан тўғри мулоҳаза қилмоқ, мантиқий фикр юритмоқ.

Марксизм

- тарихий-фалсафий йўналиш сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида Европада шаклланди. **Марксизм** йўналишининг асосчилари германиялик К.Маркс (1818-1883 йй) ва Ф.Энгельс (1820-1895 йй) ҳисобланади. Улар тарихий материализм ғоясини асослаб, барча тарихий жараёнларнинг асосини ишлаб чиқариш муносабатлари ташкил этади, иқтисод омили жамият тараққиётининг асосий омилидир, мазмунидаги ўз фикрларини илгари сурдилар. **Марксистлар** (*марксизм тарафдорлари*) нинг қарашларига кўра жаҳоннинг умумий тарихи бу иқтисодий ва сиёсий ҳокимият (ҳукмронлик) учун кураш жараёнидан иборат, бунда синфий кураш тарихий жараёнларнинг ҳаракатлантирувчи кучи ва иқтисодий муносабатлар жамият тараққиётининг асосий омили сифатида биринчи ўринга қўйилади. XX аср давомида бу қарашлар асосида тарихий тадқиқотлар амалга оширилган бўлса, асрнинг охирига келиб марксизм назарияси бир ёқлама бўлганлиги учун ундан воз кечилди.

Метод

- (юнонча *methodos* – назария, билим ва тадқиқот йўллари) – у ёки бу мақсадларга эришиш йўллари, услублари, аниқ ва конкрет вазифаларни ҳал этиш усуллари

Метод

- (юнонча *methodos* – назария, билим ва тадқиқот йўллари) – у ёки бу мақсадларга эришиш йўллари, услублари, аниқ ва конкрет вазифаларни ҳал этиш усуллари. Тарих фанида **метод** - тарихий тадқиқотлар жараёнида аниқ мақсадга олиб боровчи тадқиқот усуллари ва жараёнлар йиғиндисидан иборат, **методнинг** ўзи назариядан, тадқиқот методикаси ва техникасидан таркиб топади. Ҳар қандай **метод** назарий жиҳатдан асосланган бўлиб, бир вақтнинг ўзида объектив ва субъектив хусусият касб этсада, объектив асосга эга.

Бунда **методнинг** танланиши, унинг тўғри қўлланилиши ва танқидий хулосаларнинг чиқарила олинishi тадқиқотчикинг бевосита ўзига боғлиқ ва унинг ўрни асосий аҳамият касб этади.

Маълумки, тарихчи тадқиқотчи методлар йиғиндисидан илмий муамони ҳал этиш ва ечимини топишда фойдаланади.

Тарихий тадқиқотлар методларининг тўртта даражаси ва ёндашувлари мавжуд:

1. **Фалсафий** (ҳар бир фалсафий ёндашув тарихга нисбатан ўз қарашларига эга)

2. **Умумфан** (табiiй ва гуманитар фанларда қўлланилади)

3. **Махсус-тарихий** (фақатгина тарих фани тадқиқотларида қўлланилади)

4. **Аниқ-муаммовий** (тор доирадаги тадқиқотлар учун).

Тадқиқот методларининг юқоридаги ҳар тўрталаси ўзаро бир-бири билан боғланган бўлиб, аниқ-муаммовий ва махсус-тарихий услублар умумфан ва фалсафий услубларга асосланади. Ҳозирги вақтда тарихчилар **фанлараро ёндашув** – бошқа фанлар методларини ҳам тарихий тадқиқотларда қўлламоқдалар.

Методология

- (юнонча «метод» ва «логос» - фан, илм) - фан методологияси – илмий билишнинг шакллари, услублари ва тузилиш тамойиллари ҳақидаги фан. **Методология** билишнинг фалсафий назарияси, социология ва тарихшунослик асосида шаклланади. Табиийки, билиш назарияси масалалари бу фанда асосий ўрин тутати, бироқ бу билан асосий эътибор шунга қаратилиши мумкин эмас, балки назарий билимлар тарихий тадқиқотлар амалиёти билан мукаммаллаштирилиши лозим. Бундай тарихий тадқиқотлар файласуфлар томонидан амалга оширилмайди, шунинг учун уларнинг тарих фани методологияси борасида билдирган фикрлари кўп ҳолларда баҳс ва мунозарага сабаб бўлади, аксарият ҳолларда эса тарихчи – амалиётчилар уларнинг фикрларини тўғридан-тўғри инкор қиладилар.

Метрология

- ўлчовлар ҳақидаги фан, (юнон. *метрон* - ўлчов, *логос* – тушунча – билим; ўлчовлар ҳақида тушунча) ўтмишда турли мамлакат ва халқлар орасида амалда бўлган оғирлик, масофа ва сатҳ ўлчовларини ўрганади

Моделлаштириш

- тарихий ходисаларнинг андозасини, шаклини, ҳолатини тузиш,

шакллантириш. Билиш объектларини (кўпинча физикада) уларнинг моделлари ёрдамида тадқиқ қилиш. Моделлаштириш асосида тадқиқот объекти билан унинг модели ўртасидаги ўхшашлик, мувофиқлик ётди. Ҳозир бу метод илмий тадқиқот жараёнини энгиллаштиради.

Мукаммал тавсифлаш услуби

- **(рус. Метод плотных описаний)** - бир тадқиқот объектнинг ўзига хос жиҳатларини синхрон таҳлил қилиш услуби. Бунда асосий вазифа тадқиқот объектнинг ўзига хос жиҳатларини (таржимаи ҳолини) максимал даражада ўта мукаммал акс эттириш (тавсифлаш), унинг “инқироз ҳолатларини”, яъни – бирор-бир фавқулудда ҳолатга (ҳодисалар, воқеалар, жараёнлар кабилар) бўлган таъсирини ва бу таъсир орқали унда содир бўлган ўзгаришларни аниқлашдир. Услуб шахснинг қарашлари ва таржимаи ҳолидаги синхронликдан келиб чиқади, яъни, тадқиқот объектнинг қарашларида (ёки содир бўлиш жараёнида) бирданига ёки аста – секинлик билан содир бўлган ўзгаришларни назарий жиҳатдан ёки амалий жиҳатдан саволлар ёрдамида шакллантирилади.

Н	Назария (теория)
	Неокаитчилик
	Нумизматика

Назария (теория)

- (юнон тилидан “theoria” – кўриб чиқиш, тадқиқ этиш) таълимот, илмий тамойиллар (принциплар) тизими (системаси),

қоидалар мажмуи, фикр, мулоҳаза, нуқтаи назар, назария. Фаннинг у ёки бу соҳаларидаги асосий ғоялар тизими, воқеликнинг моҳият жиҳатдан боғлиқлиги ва қонуниятлари ҳақида тўлақонли тасаввур қилиш имконини берувчи илмий билиш шакли

Неокантчилик

- Неокантчиларнинг қарашларича ижтимоий ҳаётда ҳеч қандай қонуниятлар мавжуд эмас, тарихчининг субъектив ҳағти – ҳаракатлари (бошидан кечирганлари, кўрган билганлари) - билишнинг энг асосий воситасидир, тарихий далиллар – билишнинг асосий далиллари дир деб ҳисоблайдилар. Фандаги (илмдаги) онг, ақл, идрок ҳақидаги (бунга тарихни ҳам қўшадилар) билишнинг энг асосий воситаси бу – тушуниш ва интуиция (сезгирлик) дир деб кўрсатадилар. Неокантчиларнинг таъкидлашича, тарих индивидуал, алоҳида конкрет ҳолатлар билан боғлиқ бўлади, тарих поэзияга ва санъатга яқин бўлиб, кўпроқ тавсифий хусусиятига эга дир.

Нумизматика

- (Numismatics. Лотинчадан Numisma – монета, танга) -- ёрдамчи тарих фани соҳаси бўлиб, тангалар ва тангалардан иборат хазиналарни тарихий, иқтисодий, маданий ёдгорлик сифатида ўрганати. Нумизматика шунингдек, тангаларни зарб қилиш ишларини ҳам ўрганати. тангалар ва уларнинг тарихини ўрганувчи ёрдамчи тарих фани соҳаси, тангашунослик. Қадимий пулларни, ашёси, шакли, вазни, ёзувлари, зарб этилган жойи ва вақтини текширади. «Нумизматика» термини ўрта асрдан эътиборан танга пуллар ҳақидаги фаннинг

номи сифатида ишлатила бошланди. Танга - бу белгиланган формадаги металл куймаси. У ўзининг оғирлигига, қийматига, сифатий таркибига эга бўлади ва қонуний муомала воситаси ҳисобланади.

Пуллар, улар қандай кўринишга эга бўлишдан қатъий назар, қиймат ўлчови, муомала воситаси, хазина тўплаш, тўлов воситаси, жаҳон пули функцияларини бажаради.

Нумизматика танга ва қоғоз пулларнинг, орден ва медалларнинг юзага келиш тарихини ўрганади, шу асосда фаннинг турли соҳаларига, жумладан тарих ва археология, сиёсий иқтисод, тилшунослик ва санъатшуносликка оид масалаларни ҳал этиш ишига яқиндан ёрдам беради.

Биринчи танга пуллар эр.авв. XII асрга оид бўлиб, улар даставвал Хитойда, кейинчалик Ҳиндистонда муомалага чиқарилган. Чунончи, Геродот ва Ксенофотларнинг маълумотига кўра, биринчи олтин ҳамда кумуш тангалар эрамиздан олдин-ги VII асрда Кичик Осиёнинг Лидия давлатида зарб қилинган. Кейинчалик Қора денгиз бўйидаги кўпгина грек мамлакатлари ва давлатларидаги йирик шаҳарларда танга пуллар зарб этишган. Демак, эр.авв. VII асрда тангалар Ўрта Ер денгизи районларида пайдо бўлган. Лидия (кичик Осиё – давлати) ва Грек ороли Эгина бу ерда чиқарилган танга пулларнинг ватани ҳисобланади. Кейинчалик у бутун Элладага ва унинг колонияси Эрон, Италияга тарқалди. Русча «монета» сўзи аслида лотинча бўлиб, Пётр I даврида кенг ишлатила бошланган. Қадимги Римда

Юнна Монета деб ишлатилган. Худо Юнона шарафига шундай деб номланган. Монео огохлантираман, саклайман, башорат қиламан деган маъноларни билдиради. Римликлар Юнона шарафига Капитолий тепалигида ибодатхона курдилар. Худди шу ибодатхона хузурида эр.авв. IV асрнинг 2-нчи ярмида Римда биринчи марта пул чиқариш устахонаси очилган. Бу ерда ялпоқ, мис пуллар – асслар зарб қилинган. Рим ёзма манбаларида «монео» термини билан бир қаторда «нумизма» термини ҳам учрайди.

О**Ономастика**

Ономастика

- Исмларни ўрганади, тарихий ономастика эса уларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганади

П

Палеография
Папирология
Парахронизм
Плюрализм
Позитив
Позитивизм
Позитивистлар
Полисемантизм
Постмодернистлар

Палеография

- (юнон. paleos - қадимий, grapho – ёзаман; қадимий ёзув) ёрдамчи тарих фани сохаларидан бири бўлиб, ёзув, график шакллар тарихини ўрганadi. Палеографиянинг алоҳида тармоқлари мавжуд бўлиб, улар ёзув белгиларни, ёзув ашёларини, ёзув қуролларини, филигранъ (сувтамға - қоғозга оддий қараганда кўринмайдиган қилиб туширилган, ёруққа тутганда кўринадиган рақам, сурат, белги: русчада - водяные знаки)ларни, қоғоздаги кўринадиган белгиларни ва тасвирларни, бадий безакларни, муқоваларни ва бошқа шу кабиларни уларнинг тарихий тараққиёт даражаларини ўрганadi. Қадимий кўлёзма асарларнинг қоғози, муқоваси, сиёҳи, ёзуви ва ёзиш усулларини текширади. Қадимги кўл ёзмаларнинг хати ва ташқи кўринишларини ўрганувчи фан, шунингдек унинг тармоқлари ҳам мавжуд бўлиб, улар куйидагилардир: **эпиграфика** (қадимги ёзувларни ўрганадиган фан) ва **папирология** (папирус қоғозига ёзилган қадимий кўл ёзмаларни ўрганувчи фан).

Папирология

- палеография фанининг бир тармоғи бўлиб, папирус қоғозига ёзилган қадимий кўл ёзмаларни ўрганувчи фан

Парахронизм

- (юнон. Parachronos, Para – қарама-қарши, хилоф равишда, Chronos – вақт) – хронологик хатолик, бирор-бир воқеанинг санасини айнан содир бўлган вақтдан кейинги даврга боғлаб кўрсатиш.

Плюрализм

- борлиқнинг ёки билим асосларининг бир неча ёки жуда кўп мустақил бошланғичи

мавжуд деб даъво қилувчи сохта
фалсафий таълимот.

Позитив

- тажрибага, фактларга асосланган.

Позитивизм

- XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб инглиз олими О.Конт томонидан илгари сурилган. Позитивистлар ҳамма ҳақиқий, позитив билимлар конкрет фанларнинг маҳсулидир, фалсафа эса бундай билимларни бера олмайди, шунинг учун унинг кераги йўқ, деган ғояга асосланган субъектив қарашга эга эдилар. Позитивистлар аниқ далилларни қарор топтириш ва уларни тавсифлаб бериш, далилларни текшириш ва манбаларни танқидий таҳлил қилишга эътибор қаратиши керак, деб ҳисобладилар. Позитивистларнинг фикрича, жамиятнинг таракқиёт кунунлари бу табиат кунунларининг давомидир. Тарихчи позитивистлар илгари сурган услублардан бири бу тарихий таққослаш услубидир. Асосий камчиликлари – позитивистлар тарихда ҳодисаларнинг ички сабаб-оқибат алоқадорлиги имкониятларини инкор қилдилар ва тарихчининг асосий баъзи тарихий ҳодисалар содир бўлишининг “нима учун содир бўлди” деган саволга эмас, балки “қандай содир бўлди” деган саволга жавоб беришдан иборат деб ҳисобладилар.

Позитивистлар

- (позитив -тажрибага, фактларга асосланиш). Позитивистлар тарихни “позитив” билимга айлантиришга ҳаракат қилдилар. Бу тушунчанинг моҳияти шундаки, позитивистлар ҳамма ҳақиқий, позитив билимлар конкрет фанларнинг

маҳсулдир, фалсафа эса бундай билимларни бера олмайди, шунинг учун унинг кераги йўқ, деган ғояга асосланган субъектив қарашга эга эдилар. Улар тарихий далиллар билан қандай ишлаш, манбаларни таҳлил қилиш бўйича бир қанча методларни ҳам таклиф қилганлар.

Полисемантизм - кўпмаънолилик.

Постмодернистлар - тадқиқот объектини субъектдан, далилларни уйдирмадан алоҳида ажратмайдилар ва объектив ҳақиқатга эришишни шубҳа остига қўядилар.

Р

Рационалист

Релятивизм - релятивистик

Релятивистик ёндашув (релятивистлар)

Ретроспектив услуб

Рационалист - ҳаётга ақл кўзи билан қаровчи, мулоҳазакор, ақл-идроқка асосланган ҳукм (фикр). Фалсафада рационализм - тафаккурни ҳиссий тажрибадан ажратиб қўядиган ва ақлни билишнинг бирдан-бир манбаи деб ҳисоблайдиган фалсафий оқим. **Тарих фанида** ҳар қандай тарихий жараёни ақл-идроқ, мулоҳазакорлик ва илмийликка асосланган ҳолда тушуниш ва талқин қилиш.

Релятивизм - релятивистик - воқеликни объектив равишда билиш мумкинлигини инкор этадиган методологик ғоя, унга нисбийлик асосида ёндашиш тарафдорлари.

- Релятивистик ёндашув** (релятивистлар)
- Ретроспектив услуб** - ретроспективлик, ўтмишга қаратилганлик. Тарихий тадқиқотларда бугунги кундан ўтмишга ёки натижа ва оқибатлардан сабабларга йўналган ҳолда тарихни тадқиқ этиш услуби; бугунги кундан ўтмишга ёки натижа ва оқибатлардан сабабларга йўналган бўлади. Ўтмишнинг сақланиб қолган элементлари орқали ўша ўтмишни реконструкция (қайта тиклаш) қилиши мумкин. Ўтмиш билан танишиш жараёнида бугунги мавжуд ҳолатларни юзага келиши босқичлари ва шаклланишини аниқлаш мумкин.

Санъат тарихи
Семиотика
Сиёсий тарих
Синтез
Синхрон услуб
Структурализм
Субъективлик
Сфрагистика

- Санъат тарихи** - Санъатшуносликнинг бўлими бўлиб, санъатнинг пайдо бўлишидан бошлаб бугунги кунгача бўлган тарихий жараёнларини ўрганади. Санъат тарихи ҳақида тарихчиларнинг ўз нуктаи-назарлари мавжуд. Агар санъатшунослар санъат асарининг

яратилиши санаси, муаллифлиги ва услуби каби жиҳатларини биринчи ўринга қўйсалар, тарихчилар эса мазкур санъат асарининг яратилишидаги шарт-шароитлар, композициялар, контекстлар, интеллектуал ва ижтимоий тарихи жиҳатларини асосий ўринга қўядилар. Тарихчи асар яратилган давр тадқиқи жараёнида ўша даврнинг эстетик қарашларини ҳам ўрганиш билан бир вақтда ўзи ҳам бу соҳада маълум билимларга эга бўлиши лозим. Санъат тарихини чуқур ўрганиш тадқиқ этилаётган давр маданий ҳаёти тарихини кенгроқ ва батафсилроқ тушуниш ва тадқиқ этишда муҳим ўрин тутди. Шу нуктаи-назардан ўрганилаётган давр тарихи ҳақида маълум билимларга ва маълумотларга эга бўлган тарихчи тадқиқотчида санъатшунос тадқиқотчидан фарқли ўлароқ маълум даражада имкониятлар кўпроқ бўлади.

Семантика

(юнон тилидан “semeion” – белги, нишон). Кишилиқ жамиятидаги, табиатдаги ёки кишининг ўзидаги ахборотни (маълумотни), қонунларнинг мазмуни, белгилар тизими (аксарият ҳолларда табиий ва сунъий тиллар, маданий ҳаётнинг айрим соҳалари оид маълумотлар, жумладан афсоналар, маросимлар ва уларнинг жиҳатлари, тизимларини) бериш йўлларини тадқиқ этувчи фан соҳаси.

Сиёсий тарих

- тарих фанининг энг дастлабки юзага келган тармоқларидан бири бўлиб, бу тарих ўз таркибига фуқаролик жамияти тарихини, сиёсий воқеалар тарихини, сиёсий тизимларни бошқариш ва ижро

этувчи ҳокимият тарихини киритган ҳолда тарих фанининг ўрганилишини маълум даражада ўзгариб боришига таъсир кўрсатди. Инглиз тарихчиси Д.Элтонинг фикрича, **сиёсий тарих жамиятнинг таркиби бўлган инсон фаолиятини ўрганади.** Бунда асосий эътибор инсон фаолиятини фақатгина тавсифлаб беришга эмас, балки уни тушуниш ва идрок этишга йўналтирилган бўлиши керак. Мазкур тарихчи ўз фикрини давом эттириб, сиёсий тарих статистикага буткул боғлиқ бўлиб қолмасдан, абстракциядан қочиш ва фақатгина ижтимоий тарихни ёзмасдан, инсон фаолияти ва инсонлар билан муносабатга киришиш керак, деб кўрсатади. Бироқ тарихни ёзишда социологияга кўпроқ эътибор қаратувчи бир қатор тарихчилар Д.Элтонинг бу фикрларини маъқулламайдилар ва асосий қимматли маълумотларни ижтимоий тарихдан олиш керак деб ҳисоблайдилар. Кўп ҳолларда сиёсий тарихчилар ўз диққат — эътиборларини инсонлар тақдирига кўпроқ таъсир этувчи сиёсий ҳокимият фаолиятини ўрганишга қаратадилар. Шунга кўра тадқиқотлар кўлами ҳам кенгайиб боради, яъни аҳолининг ҳаракатлари, алоҳида муаммолар, хаттоки оммавий маданият ҳам сиёсий тарихчилар диққат эътиборидан четда қолмайди. Тарих фанининг бу тармоғини ривожлантиришда тарихчи Э.Хобсбоум катта ўрин тутди. У тарихни фақатгина “олий сиёсат” соҳасида эмас, балки низолар ва келишмовчиликлар, иқтисод, ижтимоий психология ва бошқа бир қанча гуруҳларга бўлиб ўрганишни таклиф

этади.

Синтез

- ходисаларни ўзаро боғланган, бир бутун ҳолда текшириш, олинган натижаларни умумлаштириш, улардан бир бутун хулоса чиқариш

Синхрон услуб

- Синхронлик хусусиятига эга бўлган, синхрон равишда (бир вақтда, баравар) содир бўладиган. Бир вақтда содир бўлган турли тарихий воқеаларни ўрганишга йўналтирилган тадқиқот услуби. Бир вақтда содир бўлган турли тарихий воқеаларни ўрганишга йўналтирилган. Жамиятда ҳар қандай ходиса ўзаро боғлиқлиги сабабли бу методдан тизимли ёндашишида фойдаланиш бу боғлиқликни очишга ёрдам беради.

Бу эса у ёки бу минтақада содир бўлган тарихий жараёнларни тушунтиришга имкон яратади, шу билан биргаликда уларнинг иқтисодий, сиёсий ҳамда турли давлатларнинг халқаро алоқаларига таъсирини кузатиш имконини беради.

Структурализм

- тарихда тарихий воқелик, ходиса ва жараёнларни уларнинг ички таркибий жараёнлари ва ходисалари тизими, уларнинг ўзаро боғланиши ва муносабатларни текширувчи сифатида қараш

Субъективлик

- *фалсафа фанида* ташки, моддий дунё мавжудлигини инкор этиб, улар фақат одамларнинг онгидагина мавжуд деб қарайдиган фалсафий оқим; *тарих фанида* эса тарихий воқелик ва тарихий жараёнларга, уларнинг тадқиқи ва талқини жараёнида холис (объектив)

бўлмаган, ўз мансублиги ва дунёкараши жиҳатидан келиб чиққан ҳолдаги илмий бўлмаган ёндашиш.

- Сфрагистика (юнонча sphragis – муҳр), сигиллография (лотинча sigillum – муҳр ва юнонча grafo – ёзаман) - тарих фанининг муҳрларни ўрганадиган соҳаси. Муҳр деб каттиқ материалдан ясалган штамп – матрица ва унинг ҳужжатдаги изи, тасвирига айтилади.

Сфрагистика XVIII асрда дипломатиянинг бўлими сифатида шаклланган ва унинг вазифаси ҳужжатнинг вақтини аниқлаш ва ундаги муҳрга қараб ҳақиқийлигини тасдиқлашдангина иборат бўлган. XIX асрнинг охиридан бошлаб, илмий доираларга қизиқмалар чоғида топилган ва ҳужжатдан алоҳида бўлган муҳрларнинг (қадимги Миср, Бобил, Ҳинд, Парфия, Рус муҳрлари ва х.к.) кўплаб кириб келиши билан сфрагистика алоҳида фан сифатида янги даврни бошлади. Давлат аппаратининг ҳар қандай ислоҳатларини хронологик туркумлаш орқали қадим давлат институтларининг шаклланишини ўрганишда сфрагистиканинг аҳамияти кучайди.

Сфрагистика фанининг асосчиси сифатида Михаил Гейнекий (1709 й) нинг номини келтириш мумкин. Иоганн Гейманн, Ф.Геркен, Гаттерер, Ледебур, князь Гогенлоз-Вальденбург, Зейлер (сфрагистикага оид "Abriss der Sphragistik" (Вена, 1884) ва "Geschichte der Siegel" (Лиц., 1894). асарларининг муаллифи) каби олимлар бу фanning ривожланишига катта ҳисса қўшишган. Сфрагистиканинг ўрганиш объекти

ҳақидаги фикрлар француз олими Г.Шлюмберже, рус олими Н. П. Лихачёвларнинг асарларида ўз ифодасини топди. Сфрагистиканинг вазифаси ҳужжатлардаги муҳрларни ўрганиш орқали уларнинг аслини аниқлаш ва тасдиқлашдан иборат. Аммо унинг вазифаси фақат шу билангина чекланмайди. Давлат ва давлат органлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва давлатнинг шаклланиш босқичларини ўрганишда ҳам сфрагистик маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

Сфрагистика материаллари амалий санъат, геральдика, нумизматика, ономастикани ўрганишда, қадимги архивлар таркибини аниқлашда ҳам муҳим манба ҳисобланади.

Тадқиқотнинг илмий-маълумотнома аппарати
Тамойиллар
Тарихий информатика
Тарих
Тарих фалсафаси
Тарих фани
Тарих фани ва тарихий билимларнинг бошқа шакллари
Тарих фани ва тарихий билишнинг асосий мақсади
Тарих фани методологияси
Тарих фани объекти ва предмети
Тарих фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги
Тарих фанининг ижтимоий вазифалари
Тарих фанининг соҳалари
Тарих фанининг тармоқлари
Тарихда математик услублар

Тарихий антропология
Тарихий география
Тарихий социология
Тарихийлик (тарихийлик тамойили)
Тарихий – тизимлилик услуби
Тарихий манбалар
Тарихий таққослаш услуби
Тарихий хариталар (карталар)
Тарихий-генетик услуб
Тарихий-типологик услуб
Тарихшунослик
Таснифлаш
Таҳлил
Текстология
Тизимлилик (системалилик) тамойили.
Типология
Типологиялаш

Тадқиқотнинг
илмий-
маълумотнома
аппарати

- *эслатма ва изоҳлар* (яъни тадқиқот ишининг саҳифаси остидаги изоҳлар, шу саҳифада келтирилган матнни (маълумотни) изоҳлар билан таъминлаш ва матнга (ёки унинг муаллифига ёки манбасига) изоҳлар бериш), *иктибос ёки ҳавола (ссылка)* келтириш (яъни, тадқиқот ишининг саҳифаси остида шу саҳифада келтирилган матннинг (маълумотни) тўғри ёки нотўғрилиги, ишонарли ёки ишонарли эмаслиги каби хусусиятларини ақс эттиришда, ёки тадқиқотчи ўзининг фикрини бошқа манбалардаги маълумотлар ва далиллар билан қувватлантирмоқчи бўлганида ёки исботламоқчи бўлганида бирламчи манбаларга таяниши ва бирламчи

манбалардан далиллар келтириши). Шунингдек *тадқиқотнинг илмий – маълумотнома аппарати*га тадқиқотга жалб этилган ва тадқиқот жараёнида фойдаланилган *манбалар* ҳамда *адабиётлар рўйхати*, тадқиқот объектининг айрим алоҳида ўзига хос хусусиятлари ва жиҳатларини кўрсатиб берувчи, тадқиқот матнида келтирилган маълумотларни мустаҳкамловчи, тадқиқотнинг илмий аҳамиятини оширишга хизмат қилувчи манбаларнинг нусхалари, ҳужжатларнинг нусхалари, фотосуратлар, жадваллар, чизмалар, луғатлар, изоҳлар, сўровномалар натижалари ва тадқиқот мазмунидан келиб чиққан ҳолда бошқа маълумотлардан таркиб топган *шловалар* ҳам киради.

Тамойиллар

- тадқиқотчига нисбатан қўйилган талаблар. *Билиш тамойиллари* тадқиқотчига тадқиқот жараёнидаги вазифаларни бир маромда маълум тартибларга асосланган ҳолда амалга оширишида зарур бўладиган омиллардир. Улар тадқиқотчининг у ёки бу тарих мактаблари, фалсафий йўналишларга мансублиги ва дунёқараши, фикрлаши ва тафаккуридан келиб чиққан ҳолда аниқланади. *Тамойиллар* услублар билан мустаҳкам ўзаро боғлиқликда бўлганлиги учун айрим ҳолларда уларни бир-бири билан адаштириш ҳолатлари ҳам учрайди. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш ўринлики, *тамойиллар* услубларга нисбатан бир мунча мураккаб ва кенг тушунча бўлиб, бир тамойил ўзига боғлиқ ҳолда бир неча услубларни шакллантириши мумкин, айти вақтда эса

бир услуб бир неча тамойилларга хизмат қилиши мумкин.

Тарих

- (юнонча “*historia*” – ўтмишни тавсифлаш, ҳикоя қилиш). Ижтимоий фанлар мажмуаси (тарих фани) бўлиб, инсониятнинг бутун ўтмиши двомидаги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётидаги жараёнлар ва воқеа-ҳодисаларни аниқ-конкрет ҳолда ва турли услублар ёрдамида даврларга бўлинган ва умумий ҳолда ўрганеди. Тармоқлари: иқтисодий тарих, сиёсий тарих, маданият тарихи, ҳарбий тарих, дипломатия тарихи, тарихий география ва бошқалар. Таркибий қисмлари махсус тарихий фанлар ҳамда археология ва этнология. Фан ва маданият тарихи, санъат тарихи шу соҳаларни билан боғлиқ ҳолда ўрганилади.

Тарихий информатика

- махсус фан сифатида шакллантирила борилиб, унинг жиҳатларига аниқлик киритила бошланди. Унга кўра, тарихий информатика тарих фани ва таълими жараёнларини ахборотлаштиришга йўналтирилган илмий фан бўлиб, унинг таркибига ҳамма турдаги тарихий манбаларнинг электрон шаклларини яратиш ва шакллантириш борасидаги барча назарий ва амалий билимлар киритилди. Бунда унинг назарий асоси сифатида *назарий манбашунослик ва ахборотнинг замонавий тамойиллари*, амалий асоси сифатида эса *компьютер технологиялари* ва у билан боғлиқ жиҳатлари кўрсатилди. **Тарихий информатиканинг** фан соҳасидаги кизиқишлари сифатида махсуслаштирилган дастурлаш

таъминотлари, маълумотларнинг банки ва тарихий базаларининг шакллантирилиши, тизимлаштирилган, матнли, тасвирий ва бошқа манбалар ва улардаги ахборотни тасаввур қилишда ахборот технологияларининг қўлланилиши, тарихий жараёнларнинг компьютерлаштирилган моделларини яратиш, Интренетдан фойдаланиш ва тадқиқотлар жараёнларида унинг қўлланилиши, мультимедиа воситаларидан фойдаланиш ва уни ривожлантириб бориш, шунингдек таълимда ахборот технологияларидан фойдаланиш этиб белгиланди (Л.И.Бородкин).

Тарих фалсафаси

Фалсафа фанининг бир бўлими бўлиб, тарихнинг мазмуни, унинг қонуниятлари, инсоният тараққиётининг асосий йўналишлари ва тарихий билиш масалалари билан шуғулланади.

Тарих фалсафасининг намоёндалари (“тарих фалсафаси” атамаси фанга Вольтер томонидан киритилган) тарихни ҳаракатлантирувчи куч бу - илоҳийдир (Августин), тарихни ҳаракатлантирувчи куч бу - илоҳий онгдир (И.Г.Гердер), тарихни ҳаракатлантирувчи куч бу - абсолют (мутлақ) рухдир (Гегель), тарихни ҳаракатлантирувчи куч бу - инсоннинг ўзгармас табиати ва унинг табиий шарт - шароитларидир (маърифатпарварлар, Л.Фейербах) мазмунидаги турли фалсафий ёндашувларни илгари сурганлар.

Тарих фани

- *Тарих фани* – 1. бу илмий ижтимоий институтлар, профессионал –

тадқиқотчилар, илмий билиш фаолияти турлари, аниқ (конкрет) жамиятлар ва уларнинг ўтмишдаги ва бугунги кундаги тараққиёти жараёнлари, шунингдек ёрдамчи тарих фанлари ҳамда аниқ (конкрет) - тарихий ва ҳаққоний илмий билим олишга йўналтирилган, бу орқали илмий билишга эришилган фаолият ва уни қўллаш учун зарур бўладиган фаолиятлар тизимидир.

2. Кишилиқ жамиятининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида содир бўлган барча воқеа, ходиса, жараёнларни ўрганадиган фан.

Тарих фани ва тарихий билимларнинг бошқа шакллари

1. *Илмий тарихий билим* – бу объектив (халисона), тизимлаштирилган, тарихий жараёнлар, улардаги конкрет жамият ёки жамиятлар тараққиёти ҳақидаги ишончли ва конкрет билимлар.
2. *Кундалиқ тарихий билим (онг)* – илмий тарихий билимлардан кескин равишда фарқланиб, узук-юлук, тизимлаштирилмаган шаклдаги, ишончли бўлмаган, субъектив қарашларга мойил бўлган, тарихий жараёнларни фақатгина ходиса даражасида баҳолайдиган, жиддий сабаб-оқибатли алоқадорликни акс эттирмайдиган тарихий билим.
3. *Дидактик тарихий билимлар* – илмий тарихий билимлардан фарқли равишда баён этиш шакли оддийликдан мураккабликка йўналтирилган ва айни вақтда мураккаблиқ даражаси ёшга боғлиқ ҳолда ўқувчиларнинг психологик-билиш имкониятларини ҳамда

Ўқитишни инобатга олиб шакллантирилган билимлар.

4. **Илмий–оммабон тарихий билимлар** – тарихий илмий билимларнинг соддалаштирилган шакли бўлиб, мутахассис бўлмаганлар учун мўлжалланган.
5. **Публицистик тарихий билимлар** – у ёки бу сиёсий партияларнинг сиёсий қарашларини асослаш учун тарихий жараёнларни субъектив қарашлардан келиб чиққан ҳолда хатоликларга йўл қўйган ҳолдаги ва нотўғри талқин қилинган ҳолдаги тавсифлаш ва тушунтириш.
6. **Бадиий тарихий билимлар** – адабиёт, рассомлик, ҳайкалтарошлик, театр ва бошқалар – конкрет тарихий воқеаларни тушунтириш ва қайд этиш, маънавий ахлоқий жиҳатдан баҳолаш, эмоционал-психологик муносабатларнинг ижтимоий тажрибаларини образли шаклда акс эттиришни ўз олдига вазифа қилиб қўяди.

Тарих фани ва тарихий билишнинг асосий мақсади

- **Тарихий билишнинг асосий мақсади** – аниқ (конкрет) жамият тараққиёти ҳақида ишончли тарихий, объектив (холис), тизимли, тарихий ҳақиқатга эришиш ҳисобланади.

Тарих фани методологияси

- илмий билиш фаолияти бўлиб, тарихий тадқиқотларнинг ишланиши, таҳлили ва ўрганилишига қаратилган фаолиятдир. Методология илмий муаммоларнинг қўйилиши характерини аниқлайди, уларнинг ечилишидаги энг мақбул принциплар ва йўналишларни аниқлайди,

тадқиқот методларини танқидий баҳолайди ва таҳлил қилади.

Тарих фани объекти - ва предмети

Тарих фани объекти – бу инсониятни ташкил этувчи жамиятлар мажмуидир. **Тарих фани предмети** – бу аниқ (конкрет) жамият ва унинг шакллангандан бошлаб таназулигача замон ва макондаги тараққиёти бир бутун ҳолатда ва айни вақтда унинг ички таркибий тузилишлари, шунингдек бошқа аниқ (конкрет) жамиятлар билан алоқадорлиги ва муносабатларидир.

Тарих фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги

Ижтимоий фанлар ўрганиш предметларига кўра бир-бирларидан фарқлансаларда умумий тадқиқот объектларига эга бўладилар. Ҳар қандай ижтимоий фан жамиятнинг тўлиғича, айни вақтда у ёки бу соҳаларининг умумий ҳолатда ва айни вақтда ўз хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўрганадилар. Бунда тарих фани эса аниқ ва конкрет жамиятнинг тараққий этишини (ёки таназулини) тўлақонли равишда ва айни вақтда у ёки бу ҳолатига кўра жамият тизимининг барча босқичларини, шунингдек аниқ бир инсон ҳаётигача бўлган соҳаларни тадқиқ этади. **Бунда қуйидаги қуйидаги фанлар билан соҳалар бўйича алоқадорлик асосий омиллар ҳисобланади:**

1. **Иқтисод** – умумий алоқадорликда бўлиб, замонавий жамиятнинг иқтисодий ҳаёти соҳасини ўрганади;
2. **Сиёсатшунослик** – умумий алоқадорликда бўлиб, замонавий жамиятнинг сиёсий ҳаёти соҳасини

- ўрганади;
3. **Давлат ва ҳуқуқ назарияси** – умумий алоқадорликда бўлиб, давлат тараққиёти ва ривожланишини умумий (мукамал) ҳолда ўрганади;
 4. **Маданиятшунослик** – умумий алоқадорликда бўлиб, маданий ҳаёт соҳасидаги алоҳида ва конкрет шаклланиши, тузилиши ва тараққий этишини ўрганади;
 5. **Фаншунослик** – умумий алоқадорликда бўлиб, фаннинг алоҳида ва конкрет ривожланиши, шу жумладан тарих фанининг ривожланишини ўрганади;
 6. **Социология** – умумий алоқадорликда бўлиб, замонавий жамиятнинг тузилиши ва вазибалари, жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий онг мазмуни ва ўзгаришларини ўрганади;
 7. **Фалсафа ва фалсафий фанлар** – асосий назарий – методологик йўналишлар бўйича фалсафий дунёқарашни, тарих фанининг гнесеологик асосларини шакллантиради:
 - **онтология** – категориялар ёрдамида жаҳоннинг ўзида умумий тузилишини акс эттирувчи фалсафий манзарасини, жумладан жамият ва унинг аниқ ва конкрет тарихий тараққиёти ҳақидаги қарашларни шакллантиради;
 - **гнесеология** – дунёни, жумладан тарихий жараёнларни англаш, билишнинг чегаралари, меъёрлари ва имкониятларини асослаб беради;
 - **мантиқ** – илмий тарихий билиш учун зарур бўлган фикрлашнинг шакллари

амалга оширилишининг тўғри қўлланилишини ажратиб, асослаб беради;

- **эпистемология** – илмий билишдаги умумийликни ўрганади, илмий билиш назариясини ишлаб чиқади, жумладан илмий тарихий билиш назариясини ўрганади;
- **ижтимоий фалсафа** – замонавий жамиятнинг тузилиши ва вазифавий хусусиятларидаги умумийликни ўрганади ва айни вақтда янги ва энг тарихнинг назарий асосларини яратишда асосий ўрин тутаяди;
- **тарих фалсафаси** – умумжаҳон тарихий жараёнларидаги умумий мантиқийликни ўрганади, тарихий жараён назарияси учун илмий дунёқараш асосларини яратаяди.

Тарих фанининг ижтимоий вазифалари

- **Тарих фани ўзининг асосий мақсадига эришиш жараёнида** - 1. Хақиқий ижтимоий ўз-ўзини англашни шакллантириш; 2. Қарор топган жамиятнинг тараққиётини олдиндан кўра билиш; 3. Жамият тараққиёти ва унинг ички соҳалари ва жараёнларини бошқариш кабилар учун илмий шарт-шароитлар яратаяди

Тарих фанининг соҳалари

- Тарих фани тарихий билишнинг шакли ёки фаннинг предметига асосланган ҳолда **икки соҳага** бўлинади:

1. Тарих фанининг асосий соҳалари.

2. Ёрдамчи тарих фани соҳалари

Ёрдамчи тарих фани соҳалари тарихий жараёнларни ўрганмайди, улар тарих фанининг асосий соҳаларини тадқиқ этиш жараёни учун илмий-билиш хусусиятига

эга бўлган шарт-шароитларни яратиб бериб, *умумий ёрдамчи тарих фани соҳалари* ҳамда *махсус ёрдамчи тарих фани соҳаларига* бўлинади:

Умумий ёрдамчи тарих фани соҳалари:

- Тарих фани методологияси
- Тарихий библиография
- Тарихшунослик (умумий ва муаммовий тарихшунослик соҳаларига бўлинади:

умумий – тарихи фанининг тарихини ўрганади

муаммовий – тадқиқ этилаётган илмий муаммонинг ўрганилиши тарихини ҳамда унинг ўрганилиши даражасини аниқлаб беради).

- Манбашунослик – умумий ва махсус манбашунослик тармоқларига бўлинади:

Умумий манбашунослик – тарихий манбаларнинг шакллари, моҳияти ва тарихни ўрганишдаги вазифаларини, шунингдек, уларнинг ўрганиш методларини ўрганади.

Махсус манбашунослик фанлари алоҳида хусусиятга эга бўлган тарихий манбаларни ўрганади ва уларга куйидагилар киради:

Сфрагистика – муҳрларни ўрганувчи ёрдамчи тарих фани соҳаси, муҳршунослик

Геральдика - гербларни ўрганувчи ёрдамчи тарих фани соҳаси, гербшунослик. Қаранг: Герлаьдика

Нумизматика – тангалар ва уларнинг тарихини ўрганувчи ёрдамчи тарих фани соҳаси, тангашунослик. Қаранг: нумизматика

Тарих фанининг тармоқлари

Тарих фани кўп тармоқли фан бўлиб, инсон ва жамият тараққиёти билан боғлиқ бир қатор соҳалар ривожланиши жараёнларининг умумийлиги маҳсулидир. Шундан келиб чиққан ҳолда куйидагиларни тарих фанининг асосий тармоқлари сифатида кўрсатиб ўтиш мумкин:

- **Ҳарбий тарих**
- **Сийсий тарих**
- **Иқтисодий тарих**
- **Ижтимоий тарих**
- **Диний тарих**
- **Фан тарихи**
- **Аёллар тарихи ва гендер тадқиқотлари**
- **Санъат тарихи**
- **Интеллектуал тарих**
- **Маданият тарихи**
- **Дипломатия тарихи** ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилганлардан ташқари тарихни хронологик даврлаштириш, яъни қадимги даврлар, ўрта асрлар, янги ва энг янги даврлар тарихига бўлиб ўрганиш, шунингдек, алоҳида олинган давлатлар, минтақалар тарихига ва бошқаларга асосланган ҳолда ўрганиш мумкин. Жаҳон тарихини глобал тарзда кенг ва атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этиш билан бир қаторда алоҳида инсонлар, шахслар, воқеалар, кишлоклар, шаҳарлар тарихи билан боғлиқ кичик-кичик тарихий тадқиқотларни (микротарих) ҳам амалга ошириш мумкин.

Тарихда математик услублар

математикалаштириш (математизация) ва компьютерлаштириш (компьютеризация) илмий-техникавий тараққиётнинг асосий йўналишларидир. Математик услублардан

тарих фани гадқиқотларида фойдаланиш ҳақида махсус асарлар ҳам ёзилган (М. Ковальченко. Количественные методы в историческом исследовании. М.1984; Математические модели исторических процессов. М.1998). Математик услублар тарихий жараёнларидаги қонуният ва анъаналарни аниқлаш ва ўрганиш ва хулосалар чиқаришга ёрдам беради. (масалан, иқтисодий тараққиёт даражасини аниқлаш, аҳолини рўйхатга олиш, сайловларнинг натижаларини таҳлил қилиш). XIX аср охири—XX аср бошида француз олими Семион француз халқининг ойлик статистикасини ҳисоблаб чиқиб математик услубларга асос солган. XX асрда бу усул ривожланади. II жаҳон урушидан кейин АҚШ олимлари бу усулдан фойдалана бошлайдилар. Улар математик услублардан электрон ҳисоблаш машиналари билан боғлиқ ҳолда фойдаланганлар. Янги фанлар пайдо бўла бошлагач, тарих янги услубларда кўриб чиқиладиган бўлган. Д.Норт ва Г.Фогель математик услублардан фойдалангани учун Нобель мукофотиغا сазовор бўлишган. Баъзи олимлар агар ҳамма жараён рақамларга айлантириб юборилса, тарихда тирик инсон қолмайди, бошқалари математик услубларсиз умумий хулосага келиб бўлмайди деган фикрларни билдирганлар. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб математик услублар тарих фани тадқиқотларида кенг қўламда қўлланила бошланди. Математик услубларлардан фойдаланиб, тарихий жараёнлар, воқеаларни математик моделлаштириш (тиклаш) мумкин.

Тарихий антропология

- (Historical anthropology) – тарихий антропология фан бўлиб, унинг асосий мақсади антропологик тадқиқотлар таркибидан тарихий ахборотни (маълумотларни) ажратиб олиш, танлаб олинган ахборотни тарих фани эҳтиёжлари учун жалб этиш, талқин қилиб бериш.

Тарихий география

- (Historical geography) – тарих ва география фанлари кесишувидаги билим соҳаси бўлиб, аниқ бир ҳудуднинг аниқ бир тараққиёт босқичини ўрганади

Тарихий социология

- (Historical sociology) – социологиянинг бир йўналиши бўлиб, жамият тараққиётининг, ижтимоий тизимларнинг, институтлар ва ҳодисаларнинг тарихий жараёнларини ўрганади. Тарихий социология тарихий тараққиётнинг социологик назариялари ва тарихий маълумотларнинг социологик таҳлилини ишлаб чиқади.

Тарихийлик (тарихийлик тамойили)

- Historism – объектив воқеликни илмий билиш тамойили бўлиб, унга мувофиқ объектлар ва ҳодисалар тарихий тараққиёт қонуниятлари асосида, уларнинг конкрет вазиятлардаги мавжудлигидан келиб чиқиб кўриб чиқилиши лозим. Тарихийлик тамойили шунингдек, тадқиқ этилаётган объектларнинг ва ҳодисаларнинг келажак тараққиёти ҳақида ҳам маълум бир фикрларни ва хулосаларни билдириши мумкин.

Тарихий – тизимлилик услуги

- Турли даражадаги ижтимоий-тарихий тизимларнинг мавжудлигидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган бўлиб, воқеликнинг асосий компонентлари - индивидуал ва такрорланмас ҳодисалар, воқеалар тарихий вазиятлар ва жараёнлар ижтимоий тизимлар сифатида кўриб чиқилади.

Тарихий-тизимли услуб тарих фани тадқиқотларида математик услубларни ва моделлаштиришни қўллаш билан боғлиқ ҳолда қўлланила бошланди. Мазкур услуб турли даражадаги ижтимоий-тарихий тизимларнинг мавжудлигидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган бўлиб, воқеликнинг асосий компонентлари (таркибий қисмлари) - индивидуал ва такрорланмас ҳодисалар, воқеалар тарихий вазиятлар ва жараёнлар ижтимоий тизимлар сифатида кўриб чиқилади. Уларнинг барчаси вазифалари ва бир жараёнда содир бўлиш (намоён бўлиш) кетма-кетлиги жиҳатдан бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Бу услубдан фойдаланишнинг дастлабки босқичида тадқиқ этилаётган тизимни тизимлар умумийлигидан ва унинг таркибидан ажратиб олиш керак. Тадқиқ этилаётган тизим ажратиб (белгилаб) олингандан сўнг уни тузилиш жиҳатдан таҳлил қилиш ва тизимларнинг тузилиши ва улар таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлигини аниқлаб олиш керак бўлади. Бу жараёнда *мантиқий* ва *математик* услублар қўлланилади. Иккинчи босқичда ўрганилаётган тизим (тузилиш) нинг шу тизим (тузилиш) мансуб бўлган умумий тизим (тузилиш) билан боғлиқлиги ва

унинг таркибий қисмидаги ўрни ва вазифавий моҳияти ҳамда аҳамияти аниқланади. Мазкур услубни тарихий тадқиқотлар жараёнида қўллашнинг мураккаблиги шундаки, ижтимоий тизимларнинг мураккаб тузилишга эга эканлиги ва оддий тизим (тузилиш)дан мураккаб тизим (тузилиш) ларга (турар жой – қишлоқ - вилоят каби) ўтиб бориш жараёнларидир. Тадқиқотлар жараёнида агар ҳодисаларнинг моҳиятини ёритиш ёки аниқлаш имкони бўлмаган ҳолда умумфан услублари ва махсус тарихий услублардан фойдаланиш тавсия этилади. Синхрон таҳлилда нисбатан кўпроқ самарага эриши мумкин, бироқ бу ҳолда тараққиёт жараёни очилмай қолиши мумкин. Тизимли – тузилиш жиҳатдан ва функциональ жиҳатдан таҳлил эса ҳаддан ташқари абстрактлаштиришга ва формаллаштиришга олиб келиши мумкин.

Тарихий манбалар - кишилиқ жамияти ўтмишини ҳамда тарихий жараёнларни ўрганиш имконини берадиган барча объектлар, яъни инсон қўли билан яратилган нарсаларнинг ҳаммаси, шунингдек атроф муҳит билан муносабати натижалари, моддий маданият намуналари, ёзма ёдгорликлар, урф-одатлар, маросимлар ва бошқалар. Тарихий манбалар миқдори чегарасиз, бироқ турли тарихий даврларга оид бўлган манбалар миқдори бир-биридан фарқланади.

Тарихий таққослаш услуби - Тарихий жараён тафсилотлари аниқ ва равшан бўлмаганда унинг моҳиятини очишга, шунингдек, умумийликни, қонунийликни, такрорланувчанликни

аниқлаш ҳамда умумлаштиришга ва тарихий параллелликни юзага чиқариш учун қўлланилади.

Таққослаш услуби дастлаб маърифатпарварлар томонидан қўлланилган. Ф.Вольтер биринчилардан бўлиб ўзи томонидан яратилган тарихий китобларида таққослаш услубини қўллаган, бироқ бунда бу услуб тарихий услубга нисбатан кўпроқ восита сифатида қўлланилган. XIX аср охирларига келиб бу услуб тарихий тадқиқотларда, айниқса ижтимоий-иқтисодий тарих соҳаларида анча кенг ўрин тута бошлади. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда айниқса *компаратив* услуб кенг қўлланила бошланди. Амалда биронта ҳам тадқиқот бу услубларни қўлламастан амалга оширилмайдиган бўлди.

Далилий материалларни, маълумотларни йиғиш, далилларни тизимлаштириш ва таҳлил қилиш жараёнида тарихчи кўпгина жараёнларнинг мазмунидаги ўхшашликни, бироқ айни вақтда жараёнларнинг замон ва макон бўйича турлилиги, бир-биридан фарқланиши омиллари сабабли турлилик касб этишини ва яна айни вақтда шаклан умумийликни кўриши мумкин. Мазкур услубнинг билиш жараёнидаги моҳияти унинг тарихий жараёнларнинг моҳиятини тушунтириб бериш учун йўналтирадиган имкониятларидадир. Жараённинг моҳиятини англаш ва тушуниш учун унинг ўхшашлик ва фарқланувчи хусусиятларини тушуниш керак. Бу услубнинг мантикий асосини *аналогия* ташкил этиб, тадқиқот объектидаги бирор-

бир ўхшашлик асосида жараённинг бошқа жиҳатлари ҳақида ҳам хулосалар чиқарилиши мумкин.

Тарихий таққослаш услуги тарихий жараён тафсилотлари аниқ ва равшан бўлмаганда унинг моҳиятини очишга, шунингдек, умумийликни, қонунийликни, такрорланувчанликни аниқлаш ҳамда умумлаштиришга ва тарихий параллелликни юзага чиқариш учун имкон беради. Бунда албатта бир қатор талабларга риоя этишга тўғри келади. Жумладан, *аввало* таққослаш тарихий жараённинг шаклан ўхшаш жиҳатларини эмас, балки моҳиятини акс эттирувчи аниқ ва конкрет далиллар (фактлар) билан амалга оширилиши лозим, *иккинчидан*, ҳодисалар ва жараёнларнинг *типологияси* ва *даврини* яхши билиш ва тушуниш лозим. Тараққиётнинг бир босқичида ёки турли босқичларида бўлган бир хил ва турли хил ҳодисаларни таққослаш мумкин. Бир ҳолатда моҳият ўхшашлик асосида очиладиган бўлса, бошқа ҳолатда турлилик асосида аниқланиши мумкин. Бироқ айтишни вақтда тарихчидан *тарихийлик* *тамоийлини* унутиб қўймаслик талаб этилади.

Тарихий таққослаш услубини қўллашда бир қатор чекланишларга дуч келиш мумкин. Бу услуб реал воқеликнинг турлилигини тушунишга имкон беради, конкрет шаклдаги хусусиятини кўрсатиб беролмайди. Шунингдек, тарихий тараққиёт суръатининг тадқиқида ҳам тарихий таққослаш услубидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас. Мазкур услубнинг расман (шунчаки қўллаш, қўланиши “керак” бўлганлиги

учун қўллаш) қўлланилиши хатоликларга олиб келиши, кўпгина тарихий ҳодисалар моҳиятининг нотўғри талқинига ва тавсифланишига олиб келиши мумкин. Тарихий таққослаш услубидан бошқа тадқиқот услублари билан биргаликда фойдаланиш мумкин. Афсуски, тарихчилар томонидан тарихий таққослаш услуби кўп ҳолларда аналогия ва солиштириш билангина қўлланилади, у тадқиқотлар жараёнида тўлиқ юқоридаги кўрсатиб ўтилган жиҳатларини инобатга олган ҳолда камдан-кам қўлланилади.

**Тарихий хариталар
(карталар)**

- тарихий воқеалар ва жараёнлар, уларнинг бориши, содир бўлган жойлари, масалан, қадимги цивилизациялар, маданий марказлар, давлатлар, жанг ва тўқнашувлар бўлган жойлар, савдо йўллари ва чегаралар кабиларни акс эттиради ва воқеликни тасаввур қилишда ёрдам беради.

**Тарихий-генетик
услуб**

- Тарихий генетик услуб ва ретроспектив услублар кенг тарқалган бўлиб, улар тарихий воқеаларнинг таркиби, вазифалари ва ўзгаришларни кетма-кет очиб беришга йўналтирилган. Тарихчи И. Ковальченконинг таъкидлашига кўра мазкур услублар -“мантиқий табиати бўйича бу аналитик ва индуктив, ахборотнинг баён этилишга кўра эса тавсифийдир”. У сабаб ва оқибат ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга йўналтирилган бўлиб, у ёки бу тарихий жараёнларнинг келиб чиқишини таҳлил қилишга асосланади. Бунда тарихий воқеа ҳам индивидуал, ҳам конкрет ҳолатда кўринади.

Бу методдан абсолютлаштирилган (мутлақлаштирилган) ҳолатда фойдаланиш айрим хатоликларга олиб келиши мумкин. Тарихий жараёнларни ўрганишга асосий урғу берилган ҳолда бу жараёнларнинг барқарорлигини етарлича баҳолаш ҳам мумкин эмас. Шунингдек воқеаларнинг индивидуаллиги ва такрорланмаслигини кўрсатган ҳолда унинг умумийлик касб этишини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак. Бунда эмпиризмдан сақлаш тавсия этилади.

Тарихий-типологиялик услуб

Типология тарих фанида тарихий ҳодисалар ва жараёнларни умумий аломатлари, жиҳатлари, моҳиятига қараб илмий асосда гуруҳларга ажратиш, тасниф (классификация) қилиш. Типология услуб тарихий жараёнларнинг моҳиятига асосан таҳлил қилишдир (И.Ковальченко). Позитивистларнинг таъкидлашича, расман тавсифий классификациялаш натижа бермайди. Субъектив ёндашув тарихчи тафаккуридагина типларни шакллантиришга олиб келади. М.Вебер томонидан илгари сурилган “идеал типлар” назарияси социологлар томонидан узоқ вақтгача қабул қилинмади ва соддалаштирилган ҳолда талқин қилинди. Бунда асосан гап бугунги кунда маълум бўлган *моделлаштириш* ҳақида бориб, ҳозирги вақтда тарихчилар бу услубдан самарали фойдаланмоқдалар.

И.Ковальченко томонидан тақлиф этилган гуруҳлар (турлар) *дедуктив ёндашув* ва *назарий таҳлил* жиҳатлари билан ажралиб туради. Сифат хусусияти

билан аниқлаштиришнинг белгилари ажратиб кўрсатилиб, тадқиқот объектнинг у ёки бу типга мансублигини аниқлаш мумкин эканлиги таъкидланади. Бу ёндашув кейинчалик унга математик услубларни тадқиқот жараёнида қўллаш учун асос бўлиб хизмат қилган эди.

Тарихшунослик

- (юнон тилида «historia» - тарих ва «grapho» - ёзаман) – фаннинг тарихини ўрганадиган фан. Айнан маънодаги тушунчаси эса илмий тадқиқотнинг бир қисми бўлиб, аниқ илмий мавзунинг ўрганилиши даражасини очиб беради.

Таснифлаш

- **қаранг:** *классификация*

Таҳлил

- **қаранг:** *анализ.*

Текстология

- Матншунослик. Ёрдамчи тарих, филология, маданиятшунослик фанлари соҳаси бўлиб, ёзув, адабиёт, фольклорнинг яратилиши ўрганади, уларнинг танқидий таҳлил қилади ва “текширув”дан ўтказади, матнларни кейинги тадқиқотлар ва нашрлар учун тайёрлашни амалга оширади.

Тизимлилик (системалилик) тамойили.

- Система – муайян тарзда ўзаро боғланган ва бир қадар яхлитликни ташкил этадиган элементлар мажмуи. Тармоқ, шаҳобча, бирлик, бутунлик ташкил этувчи нарсалар мажмуи. Тарих фанида умумий яхлит тарихий жараёнларнинг таркибини ташкил этувчи тарихий жараёнлар, воқеалар, ҳодисалар мажмуи.

XIX асрда тарихчилар жамиятни, тарихий воқеаларни тизимлилик асосида (системалаштириб) ўргана бошлаган

бўлсалар, XX асрга келиб барча фанлар тадқиқотларида *тизимлилик услубидан* фойдаланиш асосий ўрин тутиб бора бошлади, бунда тадқиқот объектига сабабийлик ва келиб чикишидаги ҳамда вазифавий алоқадорлиги хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда мураккаб тузилмали тизим сифатида қаралди.

Типология - тарих фанида тарихий ҳодисалар ва жараёнларни умумий аломатлари, жиҳатлари, моҳиятига қараб илмий асосда гуруҳларга ажратиш, тасниф (классификация) қилиш. Типологик услуб тарихий жараёнларнинг моҳиятига асосан таҳлил қилишдир (И.Ковальченко). **Яна қаранг:** *классификация*.

Типологиялаш - тарихий жараёнлар ва ҳодисаларни умумий аломатларига асосланиб гуруҳларга, туркумларга ажратиш. **Яна қаранг:** *классификация, типология*

У Услуб

Услуб - қаранг: *метод*

Ф	Фан тарихи Фанлараро ёндашув Фаннинг методологияси Фаталист Феминизм
----------	---

Фан тарихи

Тарих фани илм-фанга кашфиётлар рўйхати сифатида эмас, балки инсон фаолиятининг маҳсули ва айни вақтда жамият ва маданий ҳаётнинг ажралмас бир бўлаги сифатида қарайди. Илм-фан – ижтимоий ва мафкуравий хусусиятга эга. Айни вақтда тарихчилардан илм-фаннинг илмий бўлмаган тафаккур маҳсули бўлган (астрология, алкимё ва бошқ.) фанларни илмий фанлар билан аралаштириб юбормаслик талаб этилади. Бу соҳанинг тарихий тадқиқотлари жараёнида илм-фан ва жамият ўртасидаги алоқалар ва боғлиқликка алоҳида эътибор қаратилиши керак.

Фанлараро ёндашув

- **қаранг:** *Тарих фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги*

Фаннинг методологияси

- фаннинг илмий тадқиқот компонентларига – тадқиқот объектига, тадқиқот предмети ва предмет таҳлилига, тадқиқотнинг (ёки муаммонинг) вазифаларига, мазкур қўйилган муаммонинг ечимини топиш ёки тадқиқот олдига қўйилган вазифаларнинг ҳал этилишида муҳим ўрин тутувчи ва энг самарали ҳамда мақбул ҳисобланган тадқиқот воситалари (методлари) нинг умумий хусусиятларига, тадқиқот олдига қўйилган вазифаларнинг ҳал этилиши жараёнида тадқиқотчи томонидан амалга ошириладиган ишлар ва тадқиқотлар босқичларининг кетма-кетлигини шакллантириш каби омилларга тавсиф беради. **Фан методологиясининг энг**

муҳим вазифаларидан бири тадқиқот муаммосининг қўйилиши, илмий назариялар ва тадқиқот предметининг танлаб олиниши ва тартибга солиниши, шунингдек қўлга киритилган илмий натижаларнинг уларнинг ҳаққонийлиги нуктаи-назаридан текширилиши, яъни ўрганилаётган объектнинг ўрганилишини амалга ошириш саналади.

Фаталист

- тақдирга ишонувчи, тақдир, пешонага ёзилгани, қисматга битилгани содир бўлади деб ҳисоблайди, **фаталистлар** (тарих фанида) - воқеалар содир бўлиши муқаррар, уни муҳокама қилиш мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисобловчилар. Фаталистларнинг фикрича, тарих ўзининг аввалдан маълум йўлида ғилдираб келаверади, унда ҳамма нарса қонуний ва зарурий, инсон эса шиддат билан содир бўлаётган бу жараёнда майда ва арзимас пайраҳадир (яъни инсон тарихий жараённинг содир бўлишида ҳеч қандай рол ўйнамайди ва унга таъсир кўрсата олмайди) деб ҳисоблайдилар.

Феминизм

- юнон мифологиясидаги адолат маъбудаси Фемида номи билан рамзий боғланган бўлиб, XX асрда аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиши ғояси

X

Хронологик услуб
Хронология

Хронологик услуб

- воқеаларнинг кетма-кет содир бўлишига асосланган, воқеа ва ҳодисаларни хронологик тартибда баён қилишга йўналтирилган тарихий тадқиқот услуби. Ҳар бир тарихчи томонидан қўлланилиб, тарихий жараёнларнинг вақт бўйича (хронологик) кетма-кетликда ўрганиш имконини беради. Бироқ бунда эътиборга молик фактларни диққатдан четда қолдирмаслик керак. Айрим ҳолларда, яъни тарихчилар томонидан айрим далилларнинг (фактларнинг) мазкур тизимга жалб эта олмаган ҳолларида тарихий жараённинг тавсифидаги ноаниқликка йўл қўйилиши мумкин. Бу услубнинг бир кўриниши **муаммовий-хронологик** услуб бўлиб, йирик тадқиқот мавзусини тадқиқот жараёнида бир неча қисмга бўлиб, уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида хронологик жиҳатдан кетма-кетликда тадқиқот амалга оширилади.

Хронология

- (юнон. *chronos* – вақт, *logos* - тушунча, билим; вақт ҳақида тушунча) қадимги халқлар орасида ва мамлакатларда амалда бўлган йил ҳисоби ва тақвимни ўрганувчи соҳа. Муайян бир вақтдан бошлаб тарихни ҳисоблаб бориш ҳақидаги фан, воқеаларнинг тарихи, вақти кетма-кет кўрсатиб тузилган жадвал ёки ёзилган рўйхат. Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-боқия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) номли асари турли тақвимларни ўрганишга бағишлангани учун Европада “Хронология” номи билан машҳур.

Ҳарбий тарих

- тарих фанининг энг қадимий тармоқларидан биридир. Ҳатто “тарихнинг отаси” Геродот ва бошқа антик давр тарихчилари ҳам қадимда содир бўлган урушлар ҳақида алоҳида ва кўплаб маълумотлар ёзиб қолдирганлар. XVIII асрдан бошлаб эса ҳарбий тарих *ҳарбий тўқнашувлар тарихи* сифатида ривожлана бошлади. XIX аср охири – XX аср бошларидан бошлаб, урушлар хусусиятидаги юзага келган ўзгаришлар таъсирида ҳарбий тарих соҳасида нафақат ҳарбий соҳага алоқадор масалаларнинг ўзинигина, балки жамият тараққиётига алоқадор масалаларни ўрганила бошланди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, ҳарбий тарих фани соҳаси таркибига урушаётган мамлакатлар ва давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий тарихини ўрганиш соҳалари ҳам қўшилди. Ҳозирги вақтда ҳарбий тарих предмети бирмунча кенгрок тусда, яъни “уруш ва жамият” тушунчасига эга бўлиб, айрим вақтларда ҳарбий мутахассислар ҳарбий ҳаракатларни ўрганиш учун ҳам жалб этилади.

Ҳарбий тарих фани – тарих фанинг таркибий қисми бўлиб, урушлар, ҳарбий жанг санъати, қуроли кучлар, ҳарбий техника ва ҳарбий билим бериш, ҳарбий қўмондонлар, қўшинлар, давлатларнинг ҳарбий фаолияти тажрибаларини

Урганади.

Ҳарбий тарих фанининг тармоқларига урушлар тарихи, ҳарбий жанг санъати тарихи, қуроли кучларнинг шаклланиши ва тузилиши тарихи, ҳарбий ўқ отар қуроли ва ҳарбий техниканинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи, ҳарбий қисмлар тарихи ва ҳарбий тафаккур тарихи киради. Шунингдек ҳарбий тарихшунослик, ҳарбий археология, ҳарбий архивография, ҳарбий статистика соҳалари ҳарбий тарих фанининг махсус тармоқлари саналади.

Ҳарбий соҳа ва унинг тараққий этиб бориш жараёни ҳақида асосий тушунчаларни бериш имкониятига эга бўлган урушлар тарихи ҳамда ҳарбий жанг санъати тарихи ҳарбий тарих фанининг етакчи тармоқлари ҳисобланади.

Ҳарбий тарих фани ҳам бошқа фанлар каби маълум билимлар соҳасига таянади ва ўзига хос анъанавийликка эга. Сиёсий қарашлар, методологик ва назарий ёндашувлар таъсирида урушларнинг хусусиятлари, моҳияти ва ўрнига баҳо беришда турлича ёритилиш ҳоллари ҳам мавжуд. Шундан келиб чиққан ҳолда ХХI аср тарихчилари олдидаги асосий вазифалардан бири урушлар тарихига, ҳарбий ҳаракатлар тарихига қатъий объективлик, соф илмийлик ва тарихийлик нуқта-назаридан ёндашиш саналади.

Ҳарбий тарих фани - тарих фанинг таркибий қисми бўлиб, урушлар, ҳарбий жанг санъати, қуроли кучлар, ҳарбий техника ва ҳарбий билим бериш, ҳарбий қўмондонлар, қўшинлар,

давлатларнинг ҳарбий фаолияти тажрибаларини ўрганади.

Ҳарбий тарих фанининг тармоқларига урушлар тарихи, ҳарбий жанг санъати тарихи, куролли кучларнинг шаклланиши ва тузилиши тарихи, ҳарбий ўқ отар куроллар ва ҳарбий техниканинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи, ҳарбий қисмлар тарихи ва ҳарбий тафаккур тарихи киради. Шунингдек ҳарбий тарихшунослик, ҳарбий археология, ҳарбий архивография, ҳарбий статистика соҳалари ҳарбий тарих фанининг махсус тармоқлари саналади.

Ҳарбий соҳа ва унинг тараққий этиб бориш жараёни ҳақида асосий тушунчаларни бериш имкониятига эга бўлган урушлар тарихи ҳамда ҳарбий жанг санъати тарихи ҳарбий тарих фанининг етакчи тармоқлари ҳисобланади.

Ҳарбий тарих фани ҳам бошқа фанлар каби маълум билимлар соҳасига таянади ва ўзига хос анъанавийликка эга. Сиёсий қарашлар, методологик ва назарий ёндашувлар таъсирида урушларнинг хусусиятлари, моҳияти ва ўрнига баҳо беришда турлича ёритилиш ҳоллари ҳам мавжуд. Шундан келиб чиққан ҳолда ХХI аср тарихчилари олдидаги асосий вазифалардан бири урушлар тарихига, ҳарбий ҳаракатлар тарихига қатъий объективлик, соф илмийлик ва тарихийлик нукта-назаридан ёндашиш саналади.

Эмпиризм

- назарий умумлаштиришни инкор қилиб, хиссий идрокни, тажрибани билишнинг бирдан бир манбаидир деб биладиган фалсафий йўналиш, назариядан кўра амалий фаолиятга кўпроқ мойил бўлишлик, амалий фаолиятга мойиллик

Эпиграфика

- палеография фанининг бир тармоғи бўлиб, (юнон. ері – устида, тепасида, γράφο – ёзув; бирон нарса; буюм устидаги ёзув) Тарих фани бўлими бўлиб, ёғочга (тахтага), дарахт пўстлоғига, сополга, тошга, чармга, металлларга, тошбақа косалари ва бошқаларга битилган алоҳида белгилар, сўзлар ва матнларни ўрганади

Тарихчи мутахассисларни тайёрлашда ва уларнинг илмий тадқиқот малакасини шакллантиришда тарих фанининг турли тадқиқот услублари ва ёндашувлари ҳақида етарли билим бериш бугунги кун тарих ўқитишнинг асосий вазифаларидан бирига айланди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, талабаларнинг “Тарих фани методологияси” фанини ўзлаштиришда ёрдамчи қўлланма сифатида фойдаланиш мумкинлигини инобатга олган ҳолда мазкур қўлланмада энг асосий тадқиқот усуллари, фалсафий ёндашувлар, тарих фанида ва унинг тадқиқоти жараёнида кўп учрайдиган бир қатор терминлар ва илмий атамалар, уларнинг мазмуни ва изоҳли шарҳлари кўрсатиб ўтилган. Қўлланмани тайёрлашда бугунги кунгача мазкур фан соҳасида юртимизда ва ҳорижда нашр этилган адабиётлар, илмий мақолалар материалларидан фойдаланилди. Мазкур қўлланмада эътиборингизга ҳавола этилган тарих фани тадқиқот услублари, тадқиқотлар жараёнидаги фалсафий ёндашувлар, мактаблар, уларнинг вакиллари томонидан илгари сурилган бир қатор фикрларга оид ва умуман тарих фанига оид юздан ортиқ терминлар ва уларнинг изоҳли шарҳлари билан танишиб чиқдингиз. Бунда келтирилган айрим ёндашувлар бугунги кунда ўз аҳамиятини йўқотган ёки бошқа самарали тадқиқот услубларига ўз ўрнини бўшатиб берган ва бундай фалсафий ёндашувлар ҳақида ҳам умумий тушунчага эга бўлиш кейинчалик унинг такрорланмасиги учун фойдадан холи бўлмайди. Мазкур қўлланмада келтирилган маълумотлардан фойдаланган ҳолда ҳар бир тадқиқотчи ёки тарих мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалар тарихга оид асарлардан фойдаланиш, уларни таҳлил этиш каби ўзлаштириш услублари, улардан фойдаланиш самарадорлигини билиш, тарих тадқиқоти шароитида зарур бўладиган илмий-билиш назарияси, тарихни ўрганиш ва англаш тамойиллари услублари билан танишиш ҳамда уларни тадқиқот жараёниларида қўллаш ҳақида маълум тушунчаларга эга бўладилар, деб умид қиламиз.

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т. «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И.А. Биздан овоз ва обод Ваган қолсин. Т. «Ўзбекистон», 1996.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. «Шарқ». 1998 й.
4. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. Т. «Маънавият». 2008.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т. «Ўзбекистон». 2011.
6. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т., «Фан», 1968.
7. Абулғози Баходирхон. «Шажараи турк». Т. «Чўлпон» 1992.
8. Алиев З. Махмудхўжа Бехбудий. Тошкент. 1994 й.
9. Алимова Д.А. История как история, история как наука. Т.І. Историческое сознание. Т.: «Ўзбекистон». 2008.
10. Алимова Д.А. История как история, история как наука. Т.ІІ. Феномен джадидизма. Т.: «Ўзбекистон». 2009.
11. Атаджанов Ш., Илҳомов З., Ишқувватов В., Аллаева Н. Ўзбек хонликлари тарихшунослиги. Т., Янги аср авлоди. 2011.
12. Аскарлов А. Ўзбекистон мустақиллик шароитида тарих фанининг вазибалари. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1992 йил, 7-8 сонлар.
13. Баёний. «Шажараи Хорамшоҳий» Т., 1991.
14. Бородкин Л. И. Историческая информатика: этапы развития // Новая и новейшая история. 1997. №1.
15. Грязнов В.М. Методология научного творчества. – М.: РУДН, 2000.
16. Давронов З. Илмий ижод методологияси. – Т.: Иқтисод-Молия, 2007.
17. Ерофеев Н.А. Что такое история. М., 1976.
18. Жади́дчилик: Ислохот, янгиланиш, мустақиллик, тараққиёт учун кураш. Тўплам. Т, Университет. 1999
19. Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т. Маънавият. 1999.
20. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т. Маънавият. 2008.
21. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., 1987.
22. Ибрат И. Фарғона тарихи Т. 1991 й.
23. Иброҳимов А. Бизким ўзбеклар.... Т.: «Шарқ», 1999. 278-279-бб.
24. Иванов Г.М. и др. Методологические проблемы исторического познания.М., 1981.
25. Илҳомов З.А. Тарих фани методологияси. Т. 2013.
26. Илҳомов З.А. Қўқон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари (таҳлил ва мулоҳазалар). Т. 2007.
27. Илҳомов З.А. Қўқон хонлиги манбашунослигининг айрим масалалари

- (назарий-методологик мулоҳазалар). “Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда” мавзусидаги иккинчи Республика илмий анжумани (илмий мақолалар тўплами). 2012 йил.
28. Илҳомов З.А. Милоддан аввалги IV-III асрларда давлатчилик жараёнлари (манбавий методологик таҳлил). Ўзбек давлатчилиги тарихи: муаммо ва изланишлар”. Республика илмий амалий конференция материаллари тўплами. Тошкент, 2012 йил.
 29. Илҳомов З.А. Тарих фани тадқиқотларида манбалар билан ишлашнинг методологик жиҳатлари. “Ўзбекистоннинг бетакрор маданий ёдгорликлари: муаммолар, ечимлар ва истикболлар” (илмий мақолалар тўплами). Т. 2012.
 30. Илҳомов З.А. Тарих фани тадқиқотларида манбашунослик масалалари (назарий-методологик мулоҳазалар) Тарих ва таълим. Илмий амалий конференция. Т.2012 й.
 31. Илҳомов З.А. Шарқ тарих фалсафаси ҳақида мулоҳазалар. Илк Ўзбек давлатчилиги тарихи. Республика илмий конференцияси. Т. 2010 й
 32. Илҳомов З.А., Расулова Н.С. XIX асрнинг 50-йилларида Қўқон хонлигида ички сиёсий зиддиятларнинг кучайиши (манбавий-методологик таҳлил). Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда: Мавзусидаги иккинчи Республика илмий анжумани (илмий мақолалар тўплами). 2012 йил.
 33. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. М.,1996.
 34. Ковальченко И.Д. Теоретико методологические проблемы исторического исследования. // Новая и новейшая история. 1996. №1.
 35. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., «Наука». 1987.
 36. Коллингвуд Р.Д. Идея истории М., 1980.
 37. Мадраимов А, Фузаилова Г. Манбашунослик. Т.2008.
 38. Математические модели исторических процессов. М., 1996.
 39. Мирза Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи Т. 1995 й.
 40. Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи Т., “Чўлпон”1994
 41. Наршахий. Бухоро тарихи. Т., “Мерос”, 1991.
 42. Нормативны материалыпо оформлению диссертации и автореферата. Методические указания. Под редакцией Мухитдинова М. Т., 2003г.
 43. Парфёнов И.Д. Методология исторической науки. Саратов. 2001.
 44. Перегудов Л. Методология научных исследований. – Ташкент, 2002
 45. Перегудов Л.В., Саидов М.Х., Алиқулов Д.Е. Илмий ижод методологияси. –Тошкент: «Молия» нашриёти, 2002.
 46. Репина Л.П. Новая историческая наука и социальная история. М.,1999.
 47. Санфазаров И., Никитченко Г, Касымов Б. Методология научного творчества. –Т.: Янги аср авлоди, 2004
 48. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
 49. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Республика илмий – назарий анжумани

- материаллари. Т., Академия, 2001.
50. Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т., Қомуслар бош таҳририяти. 1996.
 51. Темур тузуклари Тошкент., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997.
 52. Тожибоев М., Илҳомов З. Ўзбекистон тарихини ўрганиш (ўқитиш)нинг методологияси. Т.2003 й.
 53. Тожиев М. ва бошқ. Таълим жараёнида замонавий ахборот технологиялари. + Т., 2001.
 54. Топольский Е. Методология истории. Варшава. 1968.
 55. Ўзбек давлатчилиги тарихи: муаммо ва изланишлар. Республика илмий амалий конференция материаллари тўплами. Тошкент, 2012 йил.
 56. Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи концепцияси // Ўзбекистон тарихи. 1999 йил, 1 – сон.
 57. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2004, 8-жилд. 274-279 бб.
 58. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар Т. , 1999 й.
 59. Ўзбекистонинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакаси даврида. Т., “Шарқ”. 2000.
 60. Ўзбекистонинг янги тарихи. Иккинчи китоб: Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. Т., “Шарқ”. 2000.
 61. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал – методологик муаммолар. Т., “Академия”.
 62. Холбаев С. Тарих фаннинг методологик асослари ва тамойиллари масаласи. (И.Каримовнинг асарлари мисолида). // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари, 2004, №1, 140-147 б.
 63. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т.: Камалак, 1994
 64. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т. “Шарқ”, 2001.
 65. www.Zivo.net.
 66. www.uznet.net.

	Кириш.....	3
А	Анналлар мактаби”.....	6
	Абсолют (мутлак).....	6
	Абсолют (мутлак) ҳақиқат.....	7
	Абстрактлик.....	7
	Абстрактликдан (мавхумликдан) конкретликка кўтарилиш (йўналтириш, йўналтирилганлик)	7
	Аёллар тарихи ва гендер тадқиқотлари.....	7
	Анализ.....	8
	Анализ - (таҳлил) қилиш.....	8
	Аналогия.....	9
	Аналогия (услуг сифатида)	9
	Анахронизм.....	9
	Апологетика.....	9
	Археография.....	10
	Археология.....	10
Атрибуция.....	10	
Б	Бонистика.....	10
В	Волонтаризм.....	10
Г	Гендер таҳлили.....	11
	Генеалогия.....	12
	Генетик услуб.....	12
	Геральдика.....	13
	Гипотеза (фараз)	14
Д	Дедуктив-интеграл моделлаштириш.....	15
	Дедукция.....	15
	Детерминизм.....	16
	Диалектика.....	17
	Диахрон услуб (даврлаштириш услуби).....	18

	Диний тарих.....	19
	Дипломатия (дипломатика)	20
	Дипломатия тарихи.....	20
	Дисперсия.....	21
Ё	Ёрдамчи тарих фанлари.....	21
И	Идеал.....	22
	Ижтимоий тарих.....	22
	Ижтимоий фанлар.....	23
	Иқтисодий тарих.....	23
	Индукция.....	24
	Интеграл.....	24
	Интеллектуал тарих.....	25
	Интерпретация.....	25
	Интуиция.....	26
К	Квантатив тарих.....	26
	Классификация – таснифлаш.....	26
	Конкретлик.....	27
	Конкретлик (конкрет)	27
	Контент - таҳлил.....	27
	Концепция.....	28
	Корреляцион.	28
М	Маданият тарихи.....	29
	Манбалар - Манба.....	30
	Манбани интерпретациялаш.....	31
	Манбанинг танқидий таҳлили (манбашунослик таҳлили)	32
	Манбашунослик.....	37
	Мантик (мантиқийлик)	38
	Марксизм.....	38
	Метод.....	39
	Метод.....	39
	Методология.....	40
	Метрология.....	40
	Моделлаштириш	40
	Мукамал тавсифлаш услуги.....	41
Н	Назария (теория)	41
	Неокантчилик.....	42

	Нумизматика.....	42
О	Ономастика.....	44
П	Палеография.....	44
	Папирология.....	45
	Парахронизм.....	45
	Плюрализм.....	45
	Позитив.....	46
	Позитивизм.....	46
	Позитивистлар.....	46
	Полисемантизм.....	47
	Постмодернистлар.....	47
Р	Рационалист.....	47
	Релятивизм - <i>релятивистик</i>	47
	Релятивистик ёндашув (релятивистлар).....	48
	Ретроспектив услуб.....	48
С	Санъат тарихи.....	48
	Семиотика.....	49
	Сиёсий тарих.....	49
	Синтез.....	51
	Синхрон услуб.....	51
	Структурализм.....	51
	Субъективлик.....	51
	Сфрагистика.....	52
Т	Тадқиқотнинг илмий-маълумотнома аппарати.....	54
	Тамойиллар.....	55
	Тарихий информатика.....	56
	Тарих.....	56
	Тарих фалсафаси.....	57
	Тарих фани.....	57
	Тарих фани ва тарихий билимларнинг бошқа шакллари.....	58
	Тарих фани ва тарихий билишнинг асосий мақсади.....	59
	Тарих фани методологияси.....	59
	Тарих фани объекти ва предмети.....	60
	Тарих фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.....	60
	Тарих фанининг ижтимоий вазифалари.....	62
	Тарих фанининг соҳалари.....	62

	Тарих фанининг тармоқлари.....	64
	Тарихда математик услублар.....	64
	Тарихий антропология	66
	Тарихий география.....	66
	Тарихий социология.....	66
	Тарихийлик (тарихийлик тамойили).....	66
	Тарихий – тизимлилик услуби.....	67
	Тарихий манбалар.	68
	Тарихий таққослаш услуби.....	68
	Тарихий хариталар (карталар)	71
	Тарихий-генетик услуб.....	71
	Тарихий-типологик услуб.....	73
	Тарихшунослик.....	73
	Таснифлаш.....	73
	Таҳлил.....	73
	Текстология.....	73
	Тизимлилик (системалилик) тамойили.....	73
	Типология.....	74
	Типологиялаш.....	74
У	Услуб.....	74
Ф	Фан тарихи.....	75
	Фанлараро ёндашув.....	75
	Фаннинг методологияси.....	75
	Фаталист.....	76
	Феминизм.....	76
Х	Хронологик услуб.....	77
	Хронология.....	77
Ҳ	Ҳарбий тарих.....	78
	Ҳарбий тарих фани.....	79
Э	Эмпиризм.....	80
	Эпиграфика.....	80
	Хулоса.....	82
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	83

**Алади 100 нуска. Ҳажми 5,75 б.т.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида нашр қилинди.**

